

NO EN VAN TORNAR

Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)

Enric Gil Meseguer

recerques6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

**Col·lecció
RECERQUES**

6

No en van tornar

**Exili i emigració dels hospitalencs a Amèrica
(1937-1965)**

Enric Gil Meseguer

Producció: Ambar Comunicació, SL (ambar@periodistes.org)
Edició: mecenix.com ©
Assessorament lingüístic: A.Fort
Disseny de la coberta: Creators
Impressió: ServicePoint

© dels textos: Enric Gil Meseguer
© d'aquesta edició
Centre d'Estudis de l'Hospitalet
Av. Josep Tarradellas, 44. (Espai Molí)
08901 L'Hospitalet de Llobregat
Tel: 93 338 60 91
A-e: celh@celh.cat Web: www.celh.cat

Primera edició: juny de 2014
ISBN: 978-84-937806-5-4
Dipòsit legal: B 13399-2014

La publicació d'aquesta obra ha rebut el suport de:

ambar
COMUNICACIÓ, SL

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra ha de comptar amb l'autorització escrita dels titulars de la propietat intel·lectual, excepte en el que la llei preveu expressament al respecte. La infracció d'aquests drets pot ser constitutiva de delictes contra la propietat intel·lectual (art. 270 i seg. del Codi penal). Tots els drets reservats.

A l'Hermi i el Taison, companys en el viatge més llarg, el de la vida

Aquest llibre s'ha editat gràcies al suport de 56 amics i amigues que han fet aportacions pecuniàries mitjançant el sistema mecenix.com.

*L'autor agraeix ben sincerament a tothom les seves aportacions. El sistema preveu fer esment en concret de les següents persones i entitats:
Diego Pérez, Cristina Sánchez, Josep Lluís Pérez,
Ateneu de Cultura Popular de l'Hospitalet,
Ricard Raquer, Joan Josep Pujadas, Jaume Botey, Pilar Massana,
Frederic Martínez i Alfonso López.*

Un agraïment especial també al Supremo Consejo del Grado 33 para la República de Chile, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet i l'empresa Ambar Comunicació, SL.

SUMARI

INTRODUCCIÓ	11
PRIMERA PART. L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA	15
1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930 QUE EMMARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ	17
1.1.1 ARRIBA LA SEGONA REPÚBLICA	19
1.1.2 LA GUERRA CIVIL	24
1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ	26
1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT	29
1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA	33
1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA	36
1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA	38
1.2.4.1 El cas de Mèxic	42
1.2.4.2 El cas de l'Argentina	43
1.2.4.3 El cas de la República Dominicana	45
1.2.4.4 El cas de Xile	46
1.2.4.5 El cas de Veneçuela	48
1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil, els Estats Units	48
SEGONA PART. CASOS ESPECÍFICS	51
2.1 L'EXILI POLÍTIC I SINDICAL	53
2.1.1 ALFONS LÓPEZ CAMACHO, NODRIDOR DE L'INTEL·LECTE	77
2.1.1.1 Exili a França, la República Dominicana i Mèxic	79
2.1.2 LA DOBLE VIDA D'AMADEU LLORENS FERRAN	84
2.1.2.1 La Guerra i l'exili	85
2.1.2.2 Dues famílies paral·leles	86
2.1.3 LAUREÀ LORCA LÓPEZ O EL PREU DE L'EXILI	88
2.1.4 ENRIC PLAYAN TERSOL, ÀLIES 'JULIO ROMA'	90
2.1.4.1 Cap a l'exili	93
2.1.4.2 Una nova vida a Mèxic	95
2.1.4.3 Adaptació i dificultats	96
2.2 L'EXILI MILITAR	101
2.2.1 ELS GERMANS DAVID I RAMON FIRMAS GIL	104
2.2.1.1 Participació a la Guerra Civil i posterior exili	104

2.2.1.2 L'arribada de David Firmas a Xile	106
2.2.1.3 La vida a Xile	107
2.2.1.4 La trajectòria de David Firmas a la maçoneria xilena	110
2.2.2 JAUME ISERN RABASCALL, DE LA FACULTAT DE MEDICINA AL FRONT DE GUERRA I A L'EXILI	111
2.3 L'EXILI DELS CIUTADANS	114
2.3.1 MESTRES A L'EXILI AMERICÀ	116
2.3.2 LA FAMILIA OCAÑA, SEVERINO CAMPOS I VICENÇ MARCET	120
2.3.2.1 Primer exili a França i retorn a la Catalunya republicana	121
2.3.2.2 Segon exili a França	124
2.3.2.3 La vida continua a Amèrica	126
2.3.2.4 La trajectòria de Severino Campos	128
2.3.3 LA PERIPÈCIA VITAL DE MARÍA GARCÍA TORRECILLAS	131
2.3.3.1 L'exili a França	133
2.3.3.2 L'exili a Mèxic	137
2.4 L'EXILI INFANTIL	142
2.4.1 AGUSTÍ GARULO (LÓPEZ) PUJOL I ANTONI LÓPEZ PUJOL, NENS DE MORÈLIA	146
2.4.1.1 La gènesi de l'expedició	146
2.4.1.2 La sortida i el viatge	150
2.4.1.3 Els anys mexicans (I): Morèlia	153
2.4.1.4 Els anys mexicans (II): la travessa pel país	157
2.4.1.5 La separació i el retorn a Espanya	161
2.4.1.6 Les conseqüències d'una decisió	164
2.5 MIGRACIONS PER CAUSES POLÍTICO-ECONÒMIQUES	169
2.5.1 EL DISSORTAT CAS DE JÚLIA GÓMEZ DOMÍNGUEZ	170
2.5.2 L'ÚLTIM DELS GERMANS VIVES CAMPOS	171
2.5.3 EL MATRIMONI MATEU-ROFES	172
2.5.4 ELS GERMANS FRANGIONI	173
2.5.5 LA FAMÍLIA BALLESTER-SÁEZ	176
2.5.6 JOAN AYMERICH I MARIA RIGAU	177
2.5.7 LA FAMÍLIA PÉREZ-ALARCÓN I LA TOMBA 493	178
2.5.8 PILAR DIEGO, UNA ANARQUISTA ARGENTINA AMB UN FALANGISTA ESPANYOL	181
2.5.9 JOAN MASMITJÀ, UNA VIDA AL VOLTANT DEL CICLISME A UNA BANDA I L'ALTRA DE L'ATLÀNTIC	186
2.5.10 ELS GERMANS PEIRÓ ARIZA, DE LA PRESÓ A L'ARGENTINA	188
2.5.11 ELS EMIGRANTS AL BRASIL	188
2.6 CASOS NO CONFIRMATS	195
2.7 CONCLUSIONS	197

NOTES	201
BIBLIOGRAFIA	225
ENTREVISTES I CONTACTES	227
ARXIU CONSULTATS	228
BASES DE DADES I PROCEDENCIA DE LES FOTOGRAFÍES	229
ANNEX 1	231
ANNEX 2	241

PRIMERA PART

**L'EXILI I L'EMIGRACIÓ DERIVATS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA
I DE LES CONDICIONS DE LA POSTGUERRA**

1.1 CONDICIONS A L'HOSPITALET DURANT LES DÈCADES DE 1920 I 1930 QUE EMARQUEN I ORIGINEN L'EXILI I L'EMIGRACIÓ

Per entendre algunes de les coses que exposaré en la segona part d'aquest estudi, referida als casos particulars d'exiliats i emigrats de l'Hospitalet, cal explicar primer alguns fets que van marcar les seves trajectòries vitals i les de molts altres hospitalencs i catalans bàsicament durant els anys vint i trenta del segle passat, i més especialment durant la Segona República i la Guerra Civil Espanyola. Posant en context alguns esdeveniments claus en la història espanyola, catalana i de l'Hospitalet d'aquells anys entendrem millor els casos particulars.

Malgrat que en els darrers trenta anys la historiografia sobre l'Hospitalet afortunadament ha donat lloc a un bon nombre d'estudis i investigacions, el cert és que el llibre que sobre l'etapa republicana va publicar Joan Camós l'any 1986 continua sent la base en molts aspectes per explicar aquells turbulents anys de la nostra història. També l'obra col·lectiva sobre la història de l'Hospitalet editada una dècada després pel Centre d'Estudis de l'Hospitalet ens dona una visió més general d'aquells anys.²

L'any 1930, l'Hospitalet de Llobregat supera ja els 37.000 habitants, després de dues dècades de gran creixement de població a causa, en gran part, de la immigració. Un espectacular creixement que es fa ben palès especialment en la dècada del 1920 quan la població arriba a taxes de creixement que suposen, fins i tot, doblar el nombre d'habitants en cinc anys (període 1921-1925) i triplicar-lo durant aquesta dècada: l'Hospitalet passa de tenir poc més de 12.000 habitants als 37.000 de què parlàvem abans. A les portes de Barcelona, en aquests anys l'Hospitalet atreu població i perd territori (a favor de la Ciutat Comtal). Són els anys en què Barcelona construeix el Metro i les infraestructures de l'Exposició Universal del 1929.

Aquesta explosió demogràfica, però, no només s'explica per les obres de Barcelona. També l'Hospitalet en la dècada del 1910 havia conegut una forta embranzida industrial. Algunes fàbriques que van començar al final del segle XIX amplien ara les seves instal·lacions, i d'altres de noves arriben i se situen en els molts terrenys lliures que encara té el terme municipal. La Primera Guerra Mundial, amb la demanda que va comportar, ajudà en aquest sentit. El tèxtil, el vidre i les bòbiles foren els sectors més dinàmics.

En aquests anys l'Hospitalet es defineix com una ciutat d'immigració i participa d'una tendència clara que té lloc a tota la conurbació barcelonina, però amb una proporció que podem dir que és molt més marcada. El 44,6% dels habitants de l'Hospitalet l'any 1930 eren nascuts fora de Catalunya, i això combinat amb la condició de nousvinguts explica gran part de la conflictivitat cultural que hi sorgí durant la Segona República. L'alt índex de creixement vegetatiu de l'Hospi-

talet en aquestes dècades inicials del segle xx correspon, en bona part, a l'arribada d'immigrants i al seu alt índex de natalitat. Aquesta immigració procedia especialment de Múrcia, Almeria, el País Valencià i en menor mesura de l'Aragó, però també estava relacionada amb l'alta mobilitat i la permeabilitat dels ciutadans de la ciutat de Barcelona i també de la resta de Catalunya.

La ciutat en aquell moment està dividida físicament en tres zones, formades pels barris més històrics de l'Hospitalet (Centre-Sant Josep, Santa Eulàlia i Collblanc-laTorrassa), més una quarta integrada per població dispersa entre la zona agrícola de la Marina i nous nuclis de població que van apareixent, com les cases d'en Pelegrí, la zona de Sanfeliu, la de la Florida o la de Pubilla Casas. Són zones sense un continu urbà que les connecti, fet que afavoreix encara més les desigualtats.

Cal assenyalar, a més, que la zona de la ciutat on hi havia més gent d'origen immigrant eren els barris de Collblanc i la Torrassa, enfront del Centre on hi havia l'Ajuntament i el nucli de poder social i polític per excel·lència de la petita burgesia local, la menestralia i la pagesia. Al Centre precisament, un terç dels veïns encara havia nascut a la ciutat (i dos terços a Catalunya). Entre els seus habitants hi havia també un nucli de classe obrera bàsicament autòctona. També la zona de la Marina presentava aquest perfil marcadament autòcton, però la importància numèrica era inferior respecte al Centre i l'incipient Sant Josep. Finalment, Santa Eulàlia presentava un terme mig entre els altres barris a tocar de Barcelona i el nucli de poder que representava el Centre.

Pel que fa a l'evolució política i social al llarg de la segona i la tercera dècades del segle xx, cal tenir clars els tres períodes bàsics que marquen la història espanyola i catalana: la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), la Segona República (1931-1939) que inclou la Guerra Civil (1936-1939), i l'interregne entre una i altra de l'anomenada 'dictablanda' del general Berenguer i de l'almirall Aznar (1930-1931) com a perllongament agònic del regnat d'Alfons XIII.

A l'Hospitalet, el període previ al cop d'estat de Primo de Rivera de 1923 va estar marcat per la preeminència dels homes de la Lliga Regionalista (partit catalanista i conservador) que durant gran part de la dècada del 1910 van ostentar l'alcaldia (Pau Prats i Riera, Francesc Marcé i Codina, i Just Oliveras i Prats). Tot i això, el republicanisme va anar agafant embranzida i importància, sobretot des de 1907, any en què els republicans radicals tingueren seu a l'Hospitalet. Dos dels seus membres van arribar a presidir l'alcaldia durant poc més de dos anys i mig en total (Josep Rius i Casanovas i Josep Muntané i Almirall). L'any 1916 els republicans aconseguen 7 dels 14 regidors que integraven l'Ajuntament. Mentre, a Catalunya la Lliga Regionalista vivia els seus anys daurats, amb l'aplicació d'una política autonomista per part de l'Estat i amb la consecució de la Mancomunitat de Catalunya l'any 1913. La crisi social i econòmica vinculada a la Primera Guerra Mundial (1914-1918), el pistolerisme, el desastre del Marroc i la descomposició de la vida política espanyola van fer fracassar el projecte que defensava la Lliga d'una autonomia integral per a Catalunya i d'una regeneració d'Espanya. En aquest context arribà el cop d'estat del 1923, amb la supressió parcial de la Constitució i la marginació dels partits polítics, on cal destacar, però, una certa col·laboració de la Lliga amb el colpista, el capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera, sobretot al principi.

Els ajuntaments van ser suspesos i a l'Hospitalet fins al 1930 l'alcaldia va passar a mans de Tomás Giménez Bernabé, propietari d'una serradora de marbre i un dels màxims contribuents de la ciutat. Fou el màxim representant del partit primoriverista Unión Patriótica. Les eleccions municipals van passar a ser una farsa dirimida entre els contribuents hospitalencs més destacats. El mandat de Tomás Giménez ha passat a la història caracteritzat pels seus deliris de grandesa, amb festes, homenatges i guardons de tot tipus per al seu lluïment. Els deutes que generà el seu mandat els van heretar els posteriors ajuntaments republicans. En el seu haver cal destacar les importants obres d'infraestructures que es van fer en aquells sis anys (clavegueram o empedrat de carrers) i l'obtenció del títol de ciutat per a l'Hospitalet (desembre del 1925).

La caiguda del Dictador, amb l'adveniment del període pseudoconstitucionalista Berenguer-Aznar, va suposar també la fi del mandat de Tomás Giménez. Els ajuntaments es van renovar només parcialment i de nou van entrar al Consistori els homes de la Lliga Regionalista i de la Unió Republicana. Un d'aquests vells republicans, Josep Jordà i Pons, va ocupar l'alcaldia però el Govern Civil va imposar ràpidament el conservador Just Oliveras.

Al carrer, mentrestant, durant tota la dècada dels anys vint i principis dels trenta, la vida dels treballadors i les treballadores transcorria entre la duresa de les normes i les condicions laborals, les conseqüències de la crisi mundial del 1929, l'organització del moviment obrer i la lenta però progressiva consolidació dels sindicats –especialment dels anarquistes– tot i la important repressió policial.

En aquestes circumstàncies arriba el primer dels esdeveniments que caldrà tenir present en les següents pàgines perquè marcarà la biografia de bona part dels protagonistes d'aquesta investigació: la proclamació de la Segona República el 14 d'abril de 1931. Una proclamació que arribarà precedida per la contundent victòria de les forces d'esquerres i republicanes en les eleccions municipals celebrades dos dies abans i plantejades com un test per a la monarquia.

1.1.1 ARRIBA LA SEGONA REPÚBLICA

El 14 d'abril es van conèixer els resultats d'aquelles eleccions i la victòria de les candidatures republicanes en gairebé totes les grans ciutats. A l'Hospitalet, la candidatura unida de les forces republicanes, d'esquerra i catalanistes, aplegades en una Unió Republicana, va ser aclaparadora enfront de la conservadora Lliga Regionalista. La successió dels fets revela la participació activa de la gent en aquest esdeveniment històric. Cap al migdia, al local de la Unió Republicana situat al carrer de Rosend Arús del barri del Centre, es comentava que a Barcelona s'havia proclamat la República. Barcelona era la referència, el centre de decisió política, i en aquells anys en què la televisió no existia, la ràdio era incipient i el telèfon escàs, controlable i immòbil, la millor manera de comprovar els fets era anant tu mateix al lloc on havien esdevingut. Aquesta lògica la trobarem sovint en aquest tipus d'esdeveniments. Així, aquell migdia un cotxe va sortir del Centre cap a Barcelona per tal de confirmar la notícia. En arribar a la tinença d'alcaldia d'Hostafrancs, ja van veure que onejava la bandera republicana i se'n van tornar amb la nova.

Immediatament, a l'Ajuntament de l'Hospitalet, es va constituir el Comitè Revolucionari, presidit pel vell Francesc Muntané. A les quatre de la tarda, el fins aleshores alcalde Just Oliveras feia el traspàs de poders al Comitè, que es convertí en govern provisional de la ciutat. Es desarmà el Sometent, cos auxiliar d'ordre públic de caràcter conservador que col·laborava amb les autoritats, sovint amb més simpaties per les classes acomodades que no pas pels obrers. S'intentava evitar així qualsevol intent de reacció o actitud hostil per part dels sectors més conservadors. A les cinc de la tarda, les banderes catalana i republicana ja presidien l'edifici municipal. La resta del dia va ser una festa, amb discursos i gent de tots els barris de la ciutat que s'aplegava a la plaça de l'Ajuntament. Dos dies després es constituïa el nou Govern municipal de manera oficial, amb 17 regidors de la Unió Republicana i 11 de la Lliga Regionalista. Les forces anarcosindicalistes es mantingueren encara a distància de tot això.

La Unió Republicana era, a l'Hospitalet, un front de partits bàsicament antimonàrquics i aviat sortiren els conflictes interns, divisions dins dels partits, alguns afers econòmics foscos i diferenciacions entre les opcions polítiques que hi estaven integrades. Una de les notes destacades en aquest procés fou la implantació d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), partit fundat el març del 1931 a partir sobretot de dues forces prèvies, el Partit Republicà Català de Lluís Companys i Estat Català de Francesc Macià. Un dels afers econòmics foscos que comentava, precisament tindrà a veure amb un regidor d'ERC, Joan Segarra, que fou expulsat i acabaria, com veurem en la segona part, a l'exili mexicà.

El panorama polític municipal va fluctuar en funció d'aquestes contradiccions i així, l'any 1933 el govern de l'Ajuntament registrava una composició diferent, amb 7 regidors del nou partit majoritari a Catalunya, ERC, encapçalats per Ramon Frontera; 2 regidors del Partit Nacionalista Republicà d'Esquerra (separats d'ERC l'octubre d'aquell any), un dels quals era el doctor Carles Martí Feded, i 3 representants de la històrica Unió Republicana Federal, un dels quals era Josep Muntané. Sota la presidència de Muntané, aquest grup de dotze regidors va governar la ciutat fins al gener del 1934. A l'oposició hi tenien un grup dividit en diverses minories, entre les quals sobresortia la de la Lliga Regionalista de Catalunya, amb 11 integrants, la majoria propietaris agraris, industrials, comerciants, contractistes d'obres o propietaris immobiliaris.

En el període que va del 1931 al 1934 Catalunya i Espanya van viure uns notables canvis que repercutiren en la vida quotidiana. En primer lloc, òbviament, canvis de tipus polític com la recuperació de la Generalitat de Catalunya el mateix 1931, la separació entre Església i Estat, l'aprovació de l'Estatut de Núria (1931), les eleccions al Parlament de Catalunya (novembre del 1931) o les eleccions generals del novembre del 1933 que donaren la victòria a les dretes. Uns canvis que coincidiren amb temps difícils de crisi econòmica que van provocar enfrontaments socials arreu d'Espanya amb un fort protagonisme anarcosindicalista. Parlo de la revolta a l'Alt Llobregat el gener del 1932; els fets de Casas Viejas, i les revoltes anarquistes del desembre del 1932 i del gener del 1933, que tindrien una importantíssima repercussió a l'Hospitalet i en les quals participaren alguns dels protagonistes d'aquesta investigació.

La vida quotidiana a l'Hospitalet, en aquests anys, se centrava en altres qüestions, com els aiguats i les inundacions que patia periòdicament la ciutat, problemes sanitaris derivats dels es-

combriaires a Santa Eulàlia i Collblanc, els robatoris de verdures als camps de la Marina, el dèficit de places a les escoles, i, sobretot, la crisi social i econòmica, lligada a conseqüències directes com l'atur, els desnonaments per l'impagament dels lloguers i les reivindicacions populars derivades de totes aquestes problemàtiques. El Consistori republicà no podia fer gran cosa en aquests assumptes. Intentà establir plans d'ocupació, però com que no tenia dotació per a grans obres públiques no donà a l'abast; es van crear vint noves escoles, però foren insuficients a causa del fort creixement demogràfic del moment, fins i tot comptant també amb els centres propis creats per entitats i organitzacions polítiques.

Aquests anys també es caracteritzaren a l'Hospitalet per la duresa de les relacions laborals. La influència de la CNT es va anar estenent fins a ser la força majoritària entre els treballadors hospitalencs. També la UGT hi tenia un cert pes, però molt inferior al del sindicat anarquista. La pressió per aconseguir salaris més justos, els moments de crisi econòmica internacional i l'atur creixent foren els elements que desencadenaren a l'Hospitalet una important dinàmica de conflictivitat, amb vagues i tancaments empresarials, com el de Can Trinxet que va deixar 1.200 treballadors al carrer el novembre del 1932. Les detencions i els enfrontaments, en especial després de revoltes i fets conflictius puntuals com els que he esmentat anteriorment, estaven a l'ordre del dia. Eren habituals els atemptats contra els patrons i els representants del poder, amb petards, pots de metralla o ampolles inflamables.

L'alternativa revolucionària promoguda aquests anys per la CNT-FAI per acabar amb qual-sevol mena d'explotació i instaurar el comunisme llibertari tingué un fort ressò a l'Hospitalet. Ja al principi de gener de 1933 es va secundar al Baix Llobregat i a l'Hospitalet una insurrecció general, seguida per una important repressió i força detencions. El triomf de les dretes en les eleccions generals de novembre del 1933 va accelerar aquest procés revolucionari, que tingué forta incidència a l'Aragó i a la Rioja, mentre que a Catalunya l'Hospitalet seria de nou el focus d'aquesta radicalització durant quatre dies, del 8 al 12 de desembre de 1933, quan la ciutat va ser presa pels revolucionaris dins de l'intent de proclamar el comunisme llibertari a escala nacional. Els anarquistes van deixar a les fosques la ciutat la nit del dia 8 després de fer esclatar uns petards a la central elèctrica de la Torrassa, i van aixecar barricades en els diferents barris de la ciutat, però especialment a Collblanc i la Torrassa, on es feren forts tot impeding l'entrada de les forces de l'ordre durant quatre dies. Fins el 12 de desembre no es va poder ocupar militarment la ciutat. Es van fer escorcolls per les cases, els camps i les clavegueres en busca d'armes, explosius i bombes, i es van practicar un centenar llarg de detencions. També es van clausurar el local del Sindicat Únic i l'Escola Racionalista Ferrer i Guàrdia, que aleshores dirigia Josep Xena.

Una altra conseqüència d'aquests fets revolucionaris va ser el triomf del centre-dreta en les eleccions municipals ajornades fins al 14 de gener de 1934. La CEDA s'imposà a Espanya mentre que a l'Hospitalet la Lliga Regionalista, com a reacció als esdeveniments violents viscuts, treia el seu millor resultat de tot el període, malgrat que només va aconseguir imposar-se al barri del Centre i que la victòria global va ser per a les esquerres. A l'Hospitalet, l'abstenció també va ser molt important (63,1%). Automàticament, la llista guanyadora s'adjudicava 16 regidors, dels quals

13 eren d'ERC, encapçalats per Ramon Frontera i amb la primera dona regidora de la història a la ciutat, Justa Goicoechea; 2 del Partit Nacionalista d'Esquerra, Carles Martí Fedec i Josep Maria Bassas, i 1 del Partit Demòcrata Federal, Josep Orriols. Una bona part d'aquests regidors acabaria a l'exili cinc anys després. La Lliga Regionalista va ocupar les altres vuit regidories, amb Just Oliveras al capdavant de nou.

La ciutat anava creixent a un ritme impensable anys enrere i amb problemes greus d'infraestructures, amb tres línies de vies fèrries que la travessaven pel mig però amb comunicacions escasses per a una societat que cada vegada més es relacionava amb Barcelona. Es van posar algunes solucions a aquests temes. Com a exemples trobem l'arribada del metro a Santa Eulàlia l'any 1932, o la unió mitjançant el pont d'en Jordà l'any 1935 dels barris de Santa Eulàlia i la Torrassa, separats pel desnivell i per la via del tren. Les comunicacions amb les poblacions dels voltants es cobrien amb els ferrocarrils (línies de Vilafranca, Vilanova i també el carrilet), el metro fins a Santa Eulàlia i també els autobusos Oliveras, propietat de Just Oliveras. Però les solucions anaven molt per darrere de la realitat i del creixement. Així, per exemple, l'arribada del metro al Centre ja estava planificada el 1934, però trigaria cinquanta anys a fer-se realitat...

La crisi econòmica seguia colpint la ciutadania. Si el 1932 les fonts municipals citen 1.500 famílies sense cap jornal, tres anys després les xifres augmenten fins a les 2.025 famílies. El sindicat UGT comença també a tenir en aquests anys certa influència entre els obrers de la ciutat, especialment en alguns sectors, com és el cas de la refineria CAMPSA, situada al terme municipal de Cornellà però a tocar del barri del Centre. Tot i això, el pes de la CNT continuà sent molt destacat en qüestions sindicals, i especialment hegemònic en sectors com les bòbiles, la metal·lúrgia i el tèxtil, els més dinàmics de la indústria hospitalenca.

Les vagues seguiren molt presents en la vida quotidiana. Cal destacar la dels Ferrocarrils Catalans el febrer del 1934 i, a primers de maig, la vaga general a Saragossa que tingué un fort ressò a l'Hospitalet perquè la ciutat va quedar paralitzada per tal de fer-se càrrec de manera solidària dels fills dels vaguistes de l'Aragó.

Els conflictes polítics prengueren en aquests anys dimensions més greus. En l'àmbit local, el problema religiós provocà picabaralles constants amb els rectors de les parròquies. Però, sens dubte, el moment més àlgid previ a l'esclat de la guerra va succeir l'octubre del 1934. Parlo de la Revolució d'Astúries i, a Catalunya, dels anomenats Fets d'Octubre que de nou van tenir un fort impacte a l'Hospitalet. L'entrada de tres ministres de la CEDA al Govern va ser el detonant general a Espanya ja que aquest fet va ser interpretat com un cop de mà donat pel feixisme contra la República, de manera paral·lela a tot el que estava succeint a Europa. A Catalunya, però, va prendre un matís diferenciat de la resta ja que el Govern de la Generalitat va encapçalar els fets del dia 6 d'octubre. El president Companys va proclamar aquell dia la República Catalana dins d'una inexistent República Federal Espanyola. Companys comptava només amb els Mossos d'Esquadra del conseller de Governació, Josep Dencàs, per defensar la seva postura i, per tant, depenia de l'exèrcit i, sobretot, de la resposta popular a la crida del president.

L'assalt de l'aeronàutica, afer conegut també com 'els fets de l'Hospitalet', se situa en aquest darrer àmbit. A la nit, el diputat de la circumscripció, Josep Tomàs i Piera, va arribar a

l'Hospitalet amb instruccions per a la mobilització popular. El seu cotxe i dos camions-jardinera van sortir de la plaça de l'Ajuntament amb armes, municions i veïns en direcció al Palau de la Generalitat per tal de defensar-lo. Per evitar passar per la plaça d'Espanya, on el moviment de tropes era força notori, van decidir tirar cap a la carretera del Morrot, per la banda del mar. En aquest camí hi havia un quarter de l'arma d'aviació, amb seu al port de Barcelona i amb alguns hidroavions com a dotació. En arribar-hi la comitiva, es va produir una confusió i van ser rebuts a trets. El primer camió va quedar bloquejat i va tenir lloc un petit enfrontament. Van morir tres veïns mentre que uns altres es van poder escapar. Finalment, però, es van produir setze detencions i quinze d'aquests veïns estarien a la presó fins que el febrer del 1936 el Front Popular va guanyar les eleccions (el setzè veí es va poder fer escàpol de l'hospital). Entre els empresonats hi havia alguns regidors i l'alcalde Ramon Frontera.

La proclama de Companys va fracassar. La Generalitat va ser suspesa temporalment, es va decretar la llei marcial i, a l'Hospitalet, l'Ajuntament va ser ocupat pels militars. El comandant del quarter de la Remunta, Alfredo Martín Vázquez, va presidir el nou Consistori i amb ell només s'hi va solidaritzar el Partit Republicà Radical (PRR). Fins al maig del 1935 la política municipal va ser dirigida des del quarter, i després es va formar un equip de govern amb regidors només del PRR i d'Acció Popular Catalana (una versió catalana de la CEDA sorgit d'una escissió de la Lliga). La CNT va tenir els locals clausurats fins al gener del 1936.

La situació de la població es va anar agreujant, amb nous tancaments de fàbriques amb caràcter definitiu o temporal (Can Trinxet o Cosme Toda). No seria fins al desembre del 1935 quan la vida política es va començar a normalitzar, amb la reobertura dels locals dels partits de cara a les eleccions generals que s'havien de celebrar el febrer del 1936. Aquestes eleccions, preses pel poble com la recuperació de les llibertats perdudes, van donar la victòria al Front Popular, àmplia coalició d'esquerres. Durant la campanya, la CNT va tenir una àmplia activitat a l'Hospitalet mentre que ERC va coordinar gairebé tot l'esforç. Davant per davant d'aquests grups se situava l'anomenat Front d'Ordre, que reunia les forces més conservadores, la Lliga i Acció Popular Catalana. Cadascun dels dos grups titllava l'altre com la gran amenaça, per a uns de l'adveniment del feixisme, i per als altres, de la revolució.

El resultat va ser una espectacular victòria de les esquerres, amb gairebé el 76% dels vots i amb la recuperació d'una part de l'abstenció de les eleccions del 1934. Gairebé immediatament, els regidors que encara estaven presos pels Fets d'Octubre van ser autoritzats a recuperar el seu escó i alliberats de la presó. Serien rebuts de manera multitudinària a la ciutat.

L'activitat al Consistori es va reprendre i es va recuperar el tarannà habitual de la ciutat, però l'activitat municipal, lògicament, es va radicalitzar. Mentrestant, ERC es configurava a Catalunya com a partit vertebrador d'un catalanisme popular i, a l'Hospitalet, recuperava gran part dels militants escindits en els darrers anys, com Carles Martí Feced. Al davant s'hi trobà l'oposició cada vegada més forta de la CNT fins al punt que la tensió social i les vagues a Catalunya (entre elles la de la indústria metal·lúrgica, amb especial incidència a La Farga de l'Hospitalet) els van separar d'ERC. Només l'esclat de la guerra propiciaria un nou apropament entre les dues forces.

1.1.2 LA GUERRA CIVIL

La revolta dels militars que va forçar la Guerra Civil Espanyola va arribar a Catalunya i a l'Hospitalet la matinada del 19 de juliol de 1936. L'aixecament de les forces militars de Barcelona i rodalies (com les dels quarters de Lepant i la Remunta, a l'Hospitalet) van rebre la resposta de les forces de la Generalitat i de bona part de la Guàrdia Civil, però sobretot del poble. Sense la resposta popular, la Generalitat no hauria pogut doblegar els militars insurrectes i la lleialtat de la Guàrdia Civil hauria estat més que dubtosa. Molts veïns hospitalencs van participar en els xocs armats de Barcelona, a la Diagonal, el Paral·lel i les Drassanes. A l'Hospitalet la resposta popular va prendre també la forma de la crema d'esglésies i, durant les setmanes i els mesos següents, de repressió fora de la llei d'aquelles persones considerades de dretes o reaccionàries.

El 20 de juliol es va crear la versió local del Comitè de Milícies Antifeixistes, àmpliament dominat per la CNT (era presidit per un representant seu, Josep Xena) i clarament superposat al poder municipal almenys fins al 30 de setembre, en què es va constituir un nou Ajuntament d'acord amb la correlació de les forces revolucionàries. El 22 de juliol van començar a sortir cap al front les primeres columnes de voluntaris promogudes pels partits i sindicats, amb una important participació d'efectius sortits de l'Hospitalet. El dia 24, un decret de la Generalitat feia fora dels ajuntaments els regidors de la Lliga.

El procés revolucionari va posar en marxa també diferents processos de col·lectivització, tant al camp com a la indústria, i va impulsar un nou model educatiu amb la creació del comitè local de l'Escola Nova Unificada (CENU). També es van crear a la ciutat centres de proveïments, cuines populars a tots els barris o guarderies infantils en algunes indústries com la Tecla Sala, la Casa de la Maternitat, a la finca de Can Serra, i la Casa de Repòs, a Can Buxeres.

Durant el primer període (juliol-setembre del 1936) va ser la iniciativa popular, vehiculada per mitjà de la CNT i de la signatura del Comitè de Milícies Antifeixistes, la que va dirigir el procés revolucionari i va prendre les principals mesures a la ciutat segons va creure convenient. A partir del mes d'octubre, es va reorganitzar l'Ajuntament i el Comitè s'hi va integrar. Ramon Frontera, l'alcalde, va marxar a la direcció general de Beneficència i l'alcaldia va passar a mans del seu company a ERC, Francesc Martínez Alves. El nou Consistori rebia ara el nom de Consell d'Economia i Defensa, i comptava amb 9 regidors d'ERC, 9 de la CNT i 6 de la UGT.³ Al final de 1937 va entrar també el PSUC, que al final de 1936 s'estava constituint i que, en tot cas, hi participava per mitjà del sindicat afí UGT.

A partir d'aquell moment, amb la tasca de poder compartida amb les altres forces polítiques, es va entrar en una crisi permanent perquè les contradiccions sobre l'organització social i econòmica van ser cada cop més fortes i els altercats es van fer progressivament més freqüents. El xoc definitiu es va produir al final de desembre, quan la manca de queviures es va començar a agreujar. Els anarquistes, compromesos amb la col·lectivització dels béns, van decidir unilateralment expropiar els queviures emmagatzemats a les cooperatives hospitalenques El Respeto Mútuo i L'Avenç, afirmant que es tractava d'una requisita de gènere que faltava als centres de proveïment de la ciutat i que era un privilegi que només els cooperativistes en poguessin gaudir...

En definitiva, era un primer capítol de la crisi general que desembocaria en els Fets de Maig de 1937 entre la CNT i el POUM, d'una banda, i el PSUC i ERC de l'altra, o dit d'una altra manera i en versió local, entre el col·lectivisme cenetista i el cooperativisme estès des de feia anys a l'Hospitalet i a Catalunya. Arran d'aquest assumpte de les requises, els regidors d'ERC i de la UGT van presentar la seva dimissió i quatre dies més tard es formava un nou Ajuntament només amb els representants de la CNT i presidit per Josep Xena. Aquesta situació duraria fins al febrer del 1937, quan Xena i el Conseller en Cap de la Generalitat, Josep Tarradellas, van pactar el retorn de la resta de forces als seus escons, o més aviat els ho va imposar Tarradellas a tots.⁴

Francesc Martínez Alves (ERC) recuperava llavors l'alcaldia, en una escenificació de l'acord en forma de Ple municipal extraordinari. A partir d'aquí la CNT va prendre una actitud defensiva i es posava fi al període més pròpiament revolucionari que havien protagonitzat fins al moment. Tot el que havien fet fins llavors seria posat en qüestió tard o d'hora. Mentre, la guerra es deixava sentir cada vegada més a prop, primer per mitjà dels bombardeigs, més freqüents a mida que la guerra anava avançant i amb víctimes incloses, i després amb les dificultats econòmiques i de queviures, que obligaren al racionament i al tancament de les cuines populars (l'última l'agost del 1937 a Collblanc).

D'altra banda, a partir del juliol del 1937 se succeïren constantment els canvis de regidors a causa de les incorporacions al front. El mateix batlle, Francesc Martínez (ERC) va ser substituït pel seu company de partit, Rafael Domingo Recio, el 23 de desembre de 1937, i quan aquest va marxar l'abril del 1938, va ocupar el seu lloc Vicenç Fort Sancho (també d'ERC). Des del novembre del 1937 la composició del govern municipal era de 9 regidors d'ERC, 9 de la CNT i 9 del PSUC. A l'abril del 1938 entrarien també 3 regidors de la Unió de Rabassaires, en una mostra més de la regressió de la col·lectivització agrícola a la ciutat que havia comportat la creació de l'Agrícola Col·lectiva al començament de la contesa. L'abril del 1938 els 2 cenetistes que més havien incidit en l'organització econòmica de l'Hospitalet, Josep Xena i Josep Abella, també van partir cap al front.

Enmig de dificultats creixents de tota mena derivades del desenvolupament de la guerra, la derrota a la batalla de l'Ebre (juliol-novembre del 1938) va desencadenar l'ofensiva final de l'exèrcit franquista sobre Catalunya. L'última acta municipal republicana a l'Hospitalet porta data del 18 de gener de 1939. Les tropes feixistes van ocupar la ciutat el 26 de gener, tot originant la fugida de molts veïns i veïnes per por a les represàlies de l'exèrcit i les autoritats vencedores.

1.2 UNA INTRODUCCIÓ GENERAL A L'EXILI REPUBLICÀ

Cal distingir entre el vocabulari que habitualment utilitzem per parlar de moviments demogràfics entre països. S'acostuma a parlar sobretot d'exilis i exiliats, d'emigrats i de migracions, i també de refugiats. L'exili i la migració (que inclou els termes emigració i immigració) tenen en comú el desplaçament d'un determinat grup de població d'un territori a un altre. El punt inicial de connexió entre ambdós termes és aquest, però a partir d'aquí cal destriar l'un de l'altre a partir del motiu que origina que la gent marxi del lloc d'origen. En el cas de l'exili, el motiu és polític, religiós o ètnic. L'exiliat surt del seu territori, normalment de la seva pàtria o, en general, del seu país de residència, per escapar de la persecució que exerceix el poder, ja sigui per les seves opinions o les seves activitats polítiques i/o religioses. Busca seguretat, fins i tot per tal de salvar la vida, que podria córrer perill si la persona es quedés en el seu lloc d'origen. A més, el retorn al país d'origen es fa impossible perquè suposaria posar de nou en risc la integritat vital. L'escenari més extrem d'aquesta persecució que força haver de marxar d'un país és el de la guerra. El terme *exilio* fins al 1939 va tenir un ús molt limitat a la llengua espanyola perquè fins llavors era més freqüent parlar de *destierro*, però a partir d'aquell moment serviria precisament per designar els expulsats del territori espanyol com a conseqüència de la Guerra Civil Espanyola.⁵

En canvi, l'emigrat marxa normalment per motius demogràfics i/o econòmics, per tal de millorar el seu nivell de vida (que normalment és baix i, en moltes ocasions, desesperat), o simplement per garantir la pròpia supervivència. El desplaçament no és necessàriament fora de les fronteres del país, pot produir-se perfectament dins del marc estatal, una tendència clara en el cas d'Espanya diverses vegades al llarg del segle xx. També, però, les emigracions poden superar les fronteres del país d'origen en el cas que no es donin les condicions adients per poder absorbir els èxodes generats o quan en un altre país es poden aconseguir beneficis més interessants. També a Espanya s'han produït aquests èxodes econòmics cap a l'exterior; els més importants en els darrers temps, com veurem, es van donar durant bona part del franquisme, però especialment en la dècada del 1960 i al principi de la del 1970 del segle passat, fonamentalment cap a països europeus com Alemanya, França o Suïssa.

Quant als individus, les denominacions d'exiliats i d'emigrants o immigrants fan referència a les dues definicions d'exili i de migració que hem puntualitzat. La paraula *refugiat*, en canvi, designaria l'exiliat des del punt de vista del país d'acollida, que li dona 'refugi'. Aquest significat dona peu a aclarir un altre factor de diferenciació entre els dos tipus de desplaçaments de població. En el cas dels exiliats, normalment perden qualsevol protecció per part de l'estat d'origen, fins al punt que necessiten que les institucions del país d'acollida els emparin. Aquesta pèrdua de drets i garanties al país d'origen pot arribar a ser tan extrema que a l'exiliat se li privi la nacionalitat i passi a ser un *apatrïda*, una persona sense pàtria, un concepte sota el qual un país considera enemics determinats ciutadans i els priva per això de la seva nacionalitat. La Unió Soviètica va ser el primer país que va aplicar aquest raonament després de la revolució del 1917, i

després es van afegir l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista. En altres casos, però, això no es produeix, l'exiliat manté la nacionalitat (aquest va ser el cas dels republicans espanyols), tot i que minvat de molts o gairebé tots els drets que té com a ciutadà d'aquell país (almenys durant els primers anys), i també pot optar amb el temps a aconseguir la nacionalitat del país que l'acull. En aquests casos, es pot donar una doble possibilitat, bé mantenir les dues pertinences, la d'origen i la d'acollida, o bé haver de triar-ne una (normalment la del país on s'ha anat a parar). Aquest fet de la nacionalitat també es pot donar en el cas dels emigrats fora del seu país, però d'entrada s'acostuma a exigir més temps de residència (tot i que en la pràctica, possiblement, trobaríem tot tipus de circumstàncies).

Tant en català com en castellà hi ha altres mots que defineixen realitats molt properes a les que estem dedicant aquestes línies, com *desterrat*, *expatriat*, *emigrat polític*, *expulsat*, *èxode*... i els corresponents verbs d'acció. Aquestes paraules, però, crec que es poden explicar en els termes dicotòmics que he plantejat aquí, amb pocs matisos i no cal, per tant, estendre's molt més. On potser sí que cal detenir-se és en un altre mot relacionat amb l'exili i que té molt a veure amb la història del segle xx, em refereixo a la paraula *diàspora*. D'origen grec, aquesta paraula ha acabat substituint tot el que prèviament era catalogat com a *migració internacional*; molts especialistes, però, encara es resisteixen a utilitzar-la perquè durant força temps va estar associada de manera gairebé exclusiva amb la dispersió del poble jueu pel món. En realitat, però, molts autors la utilitzen sense precisar-ne el significat i al·ludint a qualsevol moviment de població, o també de vegades la limiten exclusivament als exilis. Cal tenir cura, doncs, amb l'ús d'aquesta paraula i veure en quin context s'utilitza i quin significat li dona l'autor.⁶

Hi ha moments, però, en què els mots que he intentat definir aquí perden la nitidesa d'aquestes fronteres conceptuals i se'ns pot fer difícil emprar-ne un o un altre, *exili* o *emigració*, en virtut de les variades circumstàncies que incideixen en les dinàmiques de la població. Sembla clar que les característiques de la marxa en els primers mesos de 1939 dels republicans derrotats a la Guerra Civil Espanyola ens permeten parlar amb propietat dels seus protagonistes com a *exiliats*. Els dubtes, però, poden aparèixer a mesura que transcorren els anys i la urgència de la motivació primigènia clarament política de fugir de la repressió del bàndol contrari que ocupa el poder de l'Estat deixa pas, de mica en mica, a les circumstàncies econòmiques adverses que motiven el que podria ser una *emigració de supervivència alimentària*. On és la frontera entre l'*exili* i l'*emigració* en aquest cas? La misèria que el primer franquisme arrossega de la destrucció de tres anys de guerra i devastació del país i de la posterior autarquia del règim són conseqüència en última instància precisament d'un aixecament militar contra el poder legítimament constituït i, per tant, en el fons ens parlen d'una causalitat (o, fins i tot, culpabilitat) de caire polític. A més, les misèries econòmiques i socials es barregen sovint en aquests anys amb la repressió política a gran escala que va practicar el règim franquista contra els perdedors de la guerra fins al punt que es pot fer difícil de classificar amb fronteres ben definides la marxa dels qui van haver d'abandonar Espanya entre la fi de la Segona Guerra Mundial, l'any 1945, i almenys el 1958. Cal tenir clar que en molts casos és complicat destriar uns factors d'uns altres en els motius pels quals la gent marxa a un altre país, però és evident que aquesta realitat existeix com a teló de fons en aquest període i no

es pot obviar quan llegiu les històries dels qui, per a una millor orientació del lector i seguint la clarificació de termes anteriors, acostumaré a nomenar com a *emigrats*, tret que el factor polític tingui un component clarament preponderant en la causa de la sortida.

Un altre concepte molt lligat al de migracions és el de *cadena migratòria*. Tal com argumenten Sallé i Van den Eynde,

la explicación de las migraciones no puede basarse únicamente en razones económicas o en la existencia de oportunidades laborales mejores a las existentes en el país de origen. A estas razones hay que añadir el establecimiento de una tradición migratoria a través de redes socioculturales entre las familias de emigrantes, como consecuencia del bajo nivel de vida, la marginación, el desempleo y la carencia de expectativas en su entorno vital. Esta tradición migratoria se extiende de familia en familia, entre amigos en las comunidades rurales⁷

Cal tenir present a l'hora d'analitzar el fenomen migratori les estructures socials, econòmiques i culturals que sorgeixen per connectar les causes que promouen l'emigració i les que en produeixen la recepció. I una d'aquestes causes és el coneixement, ja sigui per mitjà del testimoni directe, de la correspondència postal, del mecanisme boca-orella o de mil i una maneres que permeten al potencial emigrant assabentar-se de possibles destinacions. Dificilment marxarà una persona que no té notícies del millor país on pot anar, o si més no d'alguna possible destinació de la qual algú n'hi hagi parlat, bé perquè hi ha estat o bé perquè al seu torn també n'hi havia parlat algun altre familiar o conegut que hi està o hi ha estat. En aquests anys pren importància l'anomenada *carta de crida*, per mitjà de la qual s'informa el familiar, l'amic o el veí de les millors condicions de vida del país de destinació, se li ofereix trobar feina, allotjament i, fins i tot, la possibilitat d'un passatge pagat. Tal com escriuen Sallé i Van den Eynde

entre los que se fueron y los que se quedaron generaron abundante información, redujeron los costes de migración, elevaron los beneficios y mitigaron los riesgos⁸

Finalment, tots aquests moviments de població a què ens estem referint els veureu classificats, en la segona part d'aquest estudi, per les diferents motivacions que m'han semblat més adients pels casos aquí tractats. Segurament conformen una agrupació plausible del fenomen. Així, en el cas de l'exili, parlaré de l'exili polític i sindical, l'exili militar, l'exili dels ciutadans i de l'exili infantil, i en el cas de les migracions durant el primer franquisme m'hi referiré com a político-econòmiques.

L'exili polític i sindical ve motivat per l'activitat específica en aquests àmbits de la vida pública dels seus protagonistes. Aquestes activitats seran vistes pels seus antagonistes ideològics, en aquest cas totes les opcions agrupades al voltant de Franco i la Falange, com la principal expressió de les opcions republicanes, obreres i d'esquerres i el principal motiu que havia portat cap a la guerra. Per tant, els seus actors hauran de pagar per aquestes activitats i seran perseguits pel bàndol vencedor, fins i tot fora de les fronteres nacionals. S'inclouen aquí, doncs, persones que van exercir durant la Segona República i la Guerra Civil un càrrec públic des d'alguna institució

de govern, fins i tot casos en què no es van significar de manera especial. També s'inclouen determinats membres dels partits polítics i de les organitzacions sindicals afins a la República i de les seves organitzacions juvenils.

L'exili militar és el que obligà als membres de l'Exèrcit Popular de la República a travessar la frontera per tal d'evitar les possibles represàlies de l'enemic després de la derrota. Cal fer, però, alguns aclariments. Una part d'aquests militars estaven compromesos amb la defensa de la República de forma fefaent, activa i ben assumida, ja sigui pel fet d'haver-se allistat de manera voluntària a l'exèrcit, per la militància activa política i/o sindical, pel fet d'haver prosperat dins de l'escalafó de l'oficialitat o per una combinació de més d'un d'aquests factors. Una altra part, però, eren simples soldats arrossegats per les seves unitats en retirada fins a la frontera i obligats, per la disciplina militar, a seguir-les fins al final.

En l'exili dels ciutadans he inclòs els casos de persones pertanyents a la societat civil republicana que van defensar amb les seves actituds i la seva militància política i social l'ordre constitucionalment establert. Parlo aquí de les persones que pertanyien a moviments i institucions de caire cultural, educatiu, social, humanitari, econòmic, etcètera. El compromís i la militància activa en l'entramat socio-polític de la República els convidaren a marxar a l'exili al final de la guerra per la por a les represàlies dels responsables d'un sistema de valors antagònic al seu. Un col·lectiu especialment afectat en aquest apartat va ser el dels mestres del sistema educatiu republicà, però també s'inclouen aquí altres casos.

L'exili infantil, com veurem, és un dels més durs de pair. Els infants són víctimes de les guerres, i també són obligats a desplaçar-se, fugint dels fronts i dels perills. Gairebé mai tenen ni veu ni vot, són exiliats passius en aquest sentit, i a més han de marxar en circumstàncies sempre complexes, de vegades tant difícils com haver-ho de fer sense els pares, sense entendre massa el per què, sense saber on es va, amb el perill de no tornar mai més a les arrels o, fins i tot, de perdre-les per sempre (inclosa la pròpia identitat personal).

I finalment, les migracions político-econòmiques ens parlen dels qui es veuen obligats a deixar el país per la mera supervivència alimentària, perquè el lloc on van néixer no dona prou recursos per a la subsistència de tothom i cal buscar-se la vida en un altre indret; també dels qui no veuen gaire clar en quina societat estan vivint, no en comparteixen els pilars ni el sistema de valors, no desitgen que els seus fills creixin i en rebin influència i, fins i tot, s'hi han oposat més o menys activament i han arribat a patir per això algun problema o s'han vist amenaçats per haver adoptat aquesta actitud. També es pot donar una barreja d'aquests perfils.

1.2.1 L'EXILI REPUBLICÀ EN EL SEU CONTEXT

La historiadora Alicia Alted recull unes frases d'Eduardo Santos, president de la República de Colòmbia entre 1938 i 1942, en què li explicava en una conversa a Virgilio Botella, responsable econòmic del Govern de la República a l'exili entre 1945 i 1956, per què creia que l'exili espanyol de 1939 era el més tràgic de tota la història d'Espanya:

Su exilio es el destierro de todo un pueblo, desde el analfabeto hasta los hombres de mayor ciencia y cultura, desde el pobre de solemnidad hasta banqueros y ricos notorios, desde el simple ciudadano hasta el Jefe del Estado, pasando por militares, nobles y sacerdotes⁹

Aquesta és possiblement una de les definicions més encertades que he trobat de l'exili republicà ocasionat per la Guerra Civil Espanyola. Tot seguit, però, Alicia Alted adverteix que cal incloure aquest exili en un marc més ampli, el del context de l'Europa de les primeres dècades del segle XX, on veiem que no és ni de bon tros un fet singular, i en la tradició del país, on també ens adonarem que no ha estat un fenomen únic dins de la història espanyola.¹⁰

Els fenòmens de l'emigració i de l'exili són tan antics com la humanitat. La tradició judeocristiana situa en el seu inici l'expulsió i la posterior marxa d'Adam i Eva del paradís. En el segle xx els moviments de població vinculats als fenòmens de l'exili i la migració esdevindran freqüents i massius, malgrat que ja des de mitjan segle XIX es produïren migracions transoceàniques que van moure milions d'uropeus, africans¹¹ i asiàtics.¹² Una altra de les característiques noves del fenomen en el segle xx, com anirem veient, és la profunda internacionalització. Un ràpid repàs als principals esdeveniments que van escampar forts contingents d'exiliats pel món en les primeres dècades del segle passat ens dona una idea de la dimensió a què ens estem referint: la revolució bolxevic i la Guerra Civil russa van provocar un primer èxode de prop de dos milions de persones; la Primera Guerra Mundial i les seves conseqüències sobre els territoris i els estats va augmentar la xifra dels europeus exiliats fins als 9,5 milions, inclosos els 600.000 armenis que van poder escapar del genocidi turc; l'arribada de Hitler al poder, els seus decrets contra els jueus i l'annexió d'Àustria a Alemanya provocarien la fugida de mig milió de ciutadans, mentre que a Itàlia, el règim de Mussolini faria marxar en la dècada dels trenta uns 40.000 dissidents. En aquest turbulent mar van anar a parar els prop de mig milió de republicans espanyols que en un primer moment, després de la derrota a la Guerra Civil, van decidir abandonar el seu país; després, la Segona Guerra Mundial produiria 21 milions més de desplaçats, xifra que donaria al fenomen un caràcter global.

La internacionalització dels moviments en massa de població convertirà l'exili i la migració en un problema mundial i farà que els estats nació adoptin, per mitjà del dret internacional, alguns mecanismes i institucions comunes més o menys acceptades. La Societat de Nacions va crear el 1921 l'Alt Comissionat per als refugiats russos, el qual de seguida va ampliar el seu camp d'acció als refugiats armenis, turcs o kurds. Una de les mesures més importants que es van prendre va ser la creació de l'anomenat passaport Nansen, un document d'identitat reconegut internacionalment, el nom del qual fa referència a l'explorador noruec que presidí l'organisme, Fridtjof Nansen. Quan va morir, el 1930, es va crear l'Oficina Internacional Nansen per als Refugiats. L'any 1933 es va celebrar la Convenció de Ginebra, que entre d'altres coses va crear un Alt Comissionat per als refugiats procedents d'Alemanya i, sobretot, va definir *refugiat* com *aquella persona que no gaudeix de la protecció del seu país*. El problema era, però, que només podien assolir aquest estatus de refugiat els grups reconeguts com a tals per la Convenció, i, per tant, qui no ho fos, en-

cara que no gaudís de la protecció del seu país, quedava exclòs del reconeixement internacional i no se'l considerava refugiat (aquesta limitació no seria superada fins a una nova conferència a Ginebra l'any 1951, quan es donaria una definició general sense dependència de pertànyer a un grup humà determinat o reconegut).

Una nova conferència del 1938, convocada pel president nord-americà Franklin D. Roosevelt, la d'Evian, tingué una transcendència més important. Allà es va adoptar per primer cop un criteri universal per definir el refugiat, el de la por a la persecució, i es va crear el Comitè Intergovernamental per als Refugiats (CIR), el qual en un primer moment va tenir cura dels refugiats alemanys i austríacs. Aquell mateix 1938 la Societat de Nacions va decidir unificar l'Alt Comissionat per als refugiats alemanys i l'Oficina Internacional Nansen en un Alt Comissionat per als Refugiats, sota la seva protecció. L'any 1943, en plena Segona Guerra Mundial, els aliats van decidir constituir una Administració de Nacions Unides per al Socors i la Millora de la Situació dels Refugiats (UNRRA en les seves sigles angleses). Finalment, el desembre de l'any 1946 i sota l'empara de l'ONU es va crear l'Organització Internacional per als Refugiats (OIR).

En el cas dels refugiats republicans espanyols, en cap moment es van veure privats de la nacionalitat i, per tant, no es van veure emparats en els primers moments de l'exili per la protecció de les organitzacions internacionals oficials. Per tant, van quedar sota els designis de les autoritats dels països que els van acollir. Només l'any 1944, després de la celebració de la Conferència de les Bermudes, el CIR els va acollir sota la seva protecció, i un any més tard, a França, el general de Gaulle els reconeixeria els mateixos drets amb què s'havia compromès en la Convenció de Ginebra de 1933 aquesta nació (juntament amb d'altres set) per als casos només de russos, armenis i assimilables.¹³ Veiem, doncs, com la seva dissort no estava pas aïllada dins dels moviments i trasbalsos que es van provocar dins d'Europa en les primeres dècades del segle xx.

Tampoc podem parlar d'aquest èxode producte de la derrota a la Guerra Civil com un fet aïllat en la història d'Espanya. Ben al contrari, des de l'expulsió dels jueus reticents a la conversió a la fe cristiana decretada pels Reis Catòlics al final del segle xv, la història nacional presenta més exemples de moviments humans més o menys massius. Al llarg del segle xix hi va haver un continu d'emigracions de tipus econòmic cap a les possessions espanyoles d'Ultramar; a més es van produir successives sortides cap a França i Anglaterra d'exiliats polítics, segons els canvis ideològics que sovint es van produir al capdavant del país i alguns conflictes bèl·lics que sovint els acompanyaven. Parlem, en el cas dels exiliats, dels militars, polítics i intel·lectuals afrancesats del 1813; el dels liberals del 1814 i del 1832; el dels progressistes i demòcrates republicans del 1866 i del 1875, aquest darrer combinat amb elements de la Primera Internacional. A Catalunya es van viure sis guerres durant el segle xix, cinc de les quals van ser civils: la Guerra del Francès (1808-1814), la Guerra Reialista (1822-1823), la Guerra dels Malcontents (1827-1828), la Primera Guerra Carlista (1833-1840), la Guerra dels Matiners (1846-1849) i la Tercera Guerra Carlista (1872-1876). I les guerres van comportar també l'exili. Es calcula que durant el segle xix marxaren a l'exili uns 40.000 catalans.¹⁴

Una emigració política que s'endinsa també en el segle xx, amb una reduïda marxa d'intel·lectuals i polítics catalanistes o anarquistes que va tenir lloc després del cop d'estat de

Primo de Rivera del 1923 i amb un degoteig d'exiliats polítics socialistes, republicans i anarquistes mentre va durar la dictadura. També podem apuntar la marxa cap a França i a Amèrica d'alguns contingents de joves que fugien del Servei Militar Obligatori, durant el segle XIX perquè suposava la pèrdua de tres anys de vida, i al començament del segle XX per fugir de la guerra al Marroc (1911-1927), fet aquest moltes vegades combinat amb la pertinença dels joves al moviment anarquista contrari al militarisme i al poder estatal.

França es convertirà ja durant el segle XIX en la destinació més lògica per a una part important d'aquests contingents (sobretot dels exiliats polítics), tant per la seva proximitat com pel seu desenvolupament industrial, el seu ràpid procés d'urbanització i el seu lent creixement demogràfic. El 1929, però, la crisi econòmica va portar al Govern francès a forçar la repatriació d'immigrants, i això juntament amb la proclamació de la República a Espanya, l'abril del 1931, va propiciar el retorn de republicans, socialistes i anarquistes que s'havien exiliat en la dècada dels vint.

Però sobretot l'Amèrica Central i del Sud van formar part destacada de l'emigració europea del segle XIX i primeres dècades del XX. De fet, en el cas espanyol, entre 1882 i 1935 la destinació preferent de la nostra emigració va ser Amèrica, continent que va absorbir el 85% de l'emigració exterior espanyola.¹⁵ En general, en aquests anys els països receptors van comprendre que el seu futur depenia de la immigració estrangera, tant perquè els facilitava mà d'obra necessària com perquè els proporcionava la base demogràfica imprescindible per poblar i modernitzar aquelles extenses repúbliques. Per això, durant el segle XIX, la majoria dels països llatinoamericans van aprovar lleis i mesures per fomentar la immigració, ja fos permanent, temporal o, fins i tot, de tipus estacional i lligada a l'agricultura d'exportació. Es calcula que des del 1882, primer any amb estadístiques d'emigració a Espanya, i fins el 1935 van sortir cap a Amèrica entre 3,5 i 4,7 milions d'espanyols. D'aquests, es calcula que un 57% van retornar després a Espanya, per tant, més dels qui es van quedar definitivament allà.

El flux en aquest període no va ser constant i va tenir etapes diferenciades en funció de les circumstàncies històriques. Així, fins al 1899 el corrent migratori estava encara marcat pels llaços colonials espanyols amb Cuba com a focus d'atracció principal i també pel creixement econòmic d'alguns països llatinoamericans necessitats de mà d'obra. Entre 1900 i 1913, just abans de l'esclat de la Primera Guerra Mundial, el volum del flux cap a l'exterior arriba a valors superiors als 180.000 emigrants espanyols per any cap a Amèrica, amb una etapa de màxima demanda a països com l'Argentina. Aquest flux es reduirà com a conseqüència de la guerra mundial i de la crisi econòmica associada en alguns països de la zona. Finalment, entre 1919 i 1930 el procés d'expansió econòmica llatinoamericana va estimular un nou corrent d'emigrants espanyols cap a aquell continent. Les destinacions preferides dels emigrants entre 1882 i 1930 van ser l'Argentina i Cuba, mentre que com a secundaris podem citar el Brasil, l'Uruguai, Mèxic i Xile. L'èxode posterior a la Guerra Civil, com veurem, repetirà algun d'aquests països, especialment Mèxic i, en menor mesura, Xile i l'Argentina, i incorporarà noves destinacions, com la República Dominicana o Veneçuela. Els exiliats republicans, però, no ho van tenir llavors tant fàcil perquè les polítiques migratòries al nou continent ja havien canviat.

L'Hospitalet va participar d'aquests moviments migratoris, i en puc aportar alguns exemples.¹⁶ El més antic que he trobat data del segle XVIII. L'any 1758 tres "práctico[s] de la agricultura", **José Lunell**, natural de Santa Eulàlia de Provençana; **Esteban Mestres**, de l'Hospitalet, i **Bartolomé Aruz** (Arús?), també de l'Hospitalet, juntament amb Alfons Cano i Ignasi Cano, els dos "práctico[s] en ingenios de azúcar" i nascuts a Puebla de Nerja (Màlaga) van demanar llicència per viatjar a Santo Domingo. Sembla clar que devia ser un viatge amb motivació econòmica. Mig segle més tard, el monjo dominic **Joan Ribas**, nascut a l'Hospitalet el 1768, va marxar des del convent de Santa Caterina de Barcelona cap a la zona de la Baixa Califòrnia (Mèxic), on portà a terme una àmplia activitat missionera, aproximadament entre 1809 i 1829, any en que retornà a Barcelona. El 1818, **Ignasi Florenza Ribas**, nascut i resident a l'Hospitalet, fill de l'apotecari del poble, va demanar autorització al Consejo de Indias per poder viatjar a l'Havana (Cuba) on el seu oncle l'havia reclamat perquè l'ajudés en un negoci familiar. La petició li va ser concedida. Quatre anys més tard, el 1822, **Rafael Ribas**, natural de l'Hospitalet i veí de Barcelona, sol·licitava a la Secretaria de la Gobernación de Ultramar llicència per viatjar a l'Havana. Allí es volia incorporar a la casa comercial que regentava el seu germà Josep. Rafael, que era fill d'un metge, estava casat amb Francisca Ribas i Maynés. La seva dona el va autoritzar a abandonar el domicili conjugal per tal d'incorporar-se a aquella casa comercial durant el temps que fos necessari i que després retornés amb ella. La llicència per embarcar-se a l'Havana li va ser concedida. El 1827, **Jaume Busquets Prats**, natural i veí de l'Hospitalet, també sol·licitava poder viatjar a l'Havana per recollir alguns diners pertanyents al seu pare, cirurgjà de professió, i continuar allà amb el seu negoci comercial. El 1832, **Narcís Prats Soler** feia una sol·licitud molt similar per passar a l'Havana a treballar a l'empresa Romagosa y Compañía, la qual l'havia reclamat. El jove era natural i veí de l'Hospitalet. Orfe de pares, va rebre autorització del seu oncle per poder donar aquest pas. El seu expedient a l'Archivo General de Indias no presenta la resolució final, per la qual cosa ignorem si va rebre la concessió del permís. I el 1894, **Magí Rodés Goyta**, un noi d'uns 14 anys nascut a l'Hospitalet consta que va entrar a Mèxic. No en tinc més dades sobre qui l'acompanyava malgrat que per l'edat es pot suposar que devia anar amb els pares, però sé que l'any 1934 encara vivia a Mèxic (a Mèrida, Estat de Yucatán), era industrial, tenia un fill i era vidu.¹⁷

1.2.2 LA DERROTA I LA FUGIDA: DE L'HOSPITALET A FRANÇA

La derrota militar republicana motivà en els primers mesos del 1939 (especialment entre gener i al principi de febrer, quan cau el front de Catalunya) un èxode de gairebé mig milió de persones cap a la frontera francesa amb la intenció, en bona part dels casos, de travessar-la per fugir del país i evitar així les possibles represàlies dels vencedors.

La fugida es fa en unes condicions molt difícils a causa de factors com el rigor del clima hivernal, la manca de mitjans de transport, el foc enemic malgrat que l'element civil era molt difícil de destriar del militar, la presència de menors i de gent gran, la massificació en unes vies de comunicació molt menys desenvolupades que les que coneixem avui dia, i també pel desgast

acumulat en la població després de més de 30 mesos de guerra. Els testimonis glossats a la bibliografia o recollits per a aquesta i altres recerques de l'autor parlen de llargues distàncies fetes sovint a peu, de pertinences abandonades pels propietaris als vorals de les carreteres per la impossibilitat de portar-les més temps a sobre, de cadàvers de víctimes dels bombardejos estesos als camins i impossibles d'enterrar en aquelles circumstàncies, d'alimentació deficient, fred intens, separacions i retrobaments familiars, i també de sentiments d'abandó de tot el que havia estat la pròpia llar. Una vegada creuada la frontera, les descripcions parlen de les dures condicions que es van trobar els refugiats. Les autoritats franceses es van veure desbordades per una allau de gent molt superior a les expectatives i no van poder reaccionar amb rapidesa, fet que unit a les dificultats climatològiques d'un hivern especialment dur i a les circumstàncies dels exiliats van suposar un panorama descrit i criticat durant molts anys pels protagonistes d'aquell episodi.

No hi ha xifres exactes dels exiliats que abandonaren Espanya en els mesos finals de la Guerra Civil, l'any 1939, i probablement mai no les tindrem. La quantitat més acceptada oscil·la entre les 465.000 i el mig milió de persones.¹⁸ Entre el moment de l'arribada i el final de 1939, es calcula que unes 360.000 van ser repatriades o van decidir de motu propi retornar a Espanya, és a dir, dues tercers parts; 14.000 més van marxar cap a Amèrica, la majoria cap a Mèxic i, en menor mesura, cap a Xile i la República Dominicana, mentre que unes 3.000 van continuar fins a la Unió Soviètica i altres territoris europeus. Segons va informar el ministre francès de l'Interior d'aquell moment, Albert Sarraut, en una intervenció a la Cambra de Diputats, el 14 de desembre de 1939 quedaven a França 140.000 exiliats, dels quals uns 100.000 eren excombatents republicans i la resta dones, infants i gent gran. Altres dades, però, augmenten aquesta xifra fins als 180.000. Aquests exiliats s'afegien en aquell moment als 206.300 espanyols que constaven com a residents a França (dades del 1936), és a dir, com a emigrants econòmics anteriors a la guerra.

Del gener al juny del 1940 es van produir noves repatriacions, emigracions a tercers països i trasllats a camps de presoners després de la derrota francesa davant l'exèrcit alemany durant la Segona Guerra Mundial. Els experts calculen que gairebé 10.000 espanyols més van sortir de França per aquestes vies durant aquests mesos, i van quedar, per tant, a França entre 130.000 i 170.000 exiliats, segons la xifra que agafem de les dues que hem citat abans.

Quan es consuma la invasió alemanya, el juny del 1940, les dades estadístiques franceses mostren una distribució de 84.675 exiliats republicans residents a la zona de la França Lliure i gairebé 50.000 a la zona ocupada. A partir d'aquell moment, uns 30.000 van ser conduïts a Alemanya a treballar per a la maquinària de guerra nazi, entre 10.000 i 20.000 van ser repatriats a Espanya i entre 6.000 i 8.000 van acabar marxant a Amèrica i a l'Àfrica del Nord. L'any 1944, doncs, al territori metropolità francès quedaven menys de 100.000 exiliats. L'any 1945 els exiliats suposaven entre 80.000 i 100.000 dels 260.246 espanyols que, segons les xifres oficials franceses, residien a França.

Les xifres de l'Hospitalet en el tema de l'exili no són tant precises, ben al contrari encara són molt relatives, tot i que fins no fa gaire no disposàvem ni tan sols d'una simple aproximació. En una investigació realitzada per Josep Ribes i per l'autor d'aquest text fa uns anys sobre els deportats als camps nazis ja s'havia parlat de l'exili a França en els mesos inicials de 1939, quan

l'exèrcit franquista acabava d'ocupar el territori català. Ara, un fet col·lateral a aquesta investigació sobre l'exili als països americans ha confirmat que l'exili d'hospitalencs (en general, no només circumscrit al continent americà) com a conseqüència directa de la guerra¹⁹ ha estat més nombrós del que fins ara sabíem. L'any 2007, havia trobat que 227 persones havien passat a França i lògicament s'ha d'interpretar que estaven exiliades. La majoria d'aquestes dades provenien del buidatge de la informació continguda al padró del 1940. De tots aquests republicans, sabia que 54 foren deportats a camps de concentració nazis, i 4 més es convertirien en treballadors forçats a diversos territoris; 12 persones més figuraven com a absents a d'altres països europeus, i 12 més a països de l'Amèrica Llatina (en realitat eren 11 perquè he confirmat ara que en un d'aquests casos es tractava d'un emigrant econòmic anterior a la guerra). A més, també hi havia 313 persones qualificades com a desaparegudes, amb l'ambigüitat que aquest terme podia suposar en aquells anys.

Ara, després d'haver investigat per altres vies i d'haver consultat altres fonts, aquests números s'han ampliat de forma important, per no dir considerable. Algunes de les persones que constaven com a desaparegudes, absents o, fins i tot, com a desplaçades en algun lloc concret de Catalunya han esdevingut casos d'exiliats, però sobretot la bibliografia, diferents contactes i altres fonts d'informació m'han permès conèixer nous casos d'exiliats relacionats amb l'Hospitalet que no figuraven en la llista inicial procedent del buidatge del padró del 1940.

Així, aquell balanç que feia l'any 2007, set anys més tard ha augmentat fins a les 286 persones a França (un 26% més), 13 a d'altres països d'Europa (un 8% més) i 81 al continent americà²⁰ (un 675% més). Si tenim en compte que els exiliats al continent americà ho són després d'haver passat per França, conclourem que les persones relacionades amb l'Hospitalet que van creuar la frontera francesa cap a l'exili han passat de 239 a 367 (un 53,5% més). No incloc en aquest balanç els 13 casos de persones presumiblement situades a països d'Europa que no són ni França ni Alemanya perquè presenten més dificultats per tal d'esbrinar si es tracta d'exilis relacionats amb la Guerra Civil i, tot i haver investigat alguns casos, no he pogut confirmar la meua hipòtesi. Aquestes xifres no es poden considerar definitives.

Cal afegir la percepció que els casos d'exili a França deuen ser encara més, ja que una bona part dels soldats enrolats en aquell moment es van veure obligats a travessar la frontera amb les seves unitats, encara que molts van tornar en els següents mesos o van ser repatriats. A més, a través de la bibliografia he constatat la limitació de la font del padró. Per explicar aquest fet, lògicament, cal adonar-se que les famílies senceres que havien marxat al final de la Guerra Civil tancant la porta de casa no podien figurar en el padró de l'any següent perquè o bé seguien fora o bé si havien tornat moltes vegades els havien desposseït de la seva llar i ja no constaven a l'Hospitalet perquè havien hagut de marxar a una altra població. D'altres vegades, la informació simplement s'ocultava per tal de no donar pistes o bé per tal d'evitar qualsevol complicació o represàlia contra els familiars que seguien vivint en aquell domicili.

En aquests recomptes he inclòs alguns hospitalencs que van abandonar la ciutat i van creuar la frontera d'amagat setmanes, mesos i, fins i tot, anys després del final de la guerra. En aquesta casuística he trobat des de gent que fugia de possibles represàlies del règim franquista

i no havia pogut abandonar abans el territori espanyol fins a dones i nens que marxaven per reunir-se amb el marit i pare, exiliat a França, per intentar recompondre la vida familiar. No he recollit, però, en aquelles xifres una segona onada d'hospitalencs que van abandonar la ciutat, a partir sobretot del 1945 quan finalitza la Segona Guerra Mundial, i que tenen en les precàries condicions econòmiques l'origen de la decisió de traslladar-se a l'estranger, o a tot estirar una barreja de desig de millora econòmica, problemes polítics i interès d'allunyar-se del sistema social franquista. En tot cas, tot i que l'origen és el mateix —les dificultats creades per la guerra i la victòria dels franquistes— aquesta emigració presenta unes característiques prou diferenciades com per extreure-la del recompte anterior.

1.2.3 LES CONDICIONS DELS EXILIATS A FRANÇA

Els exiliats republicans que travessen la frontera el 1939 seran instal·lats en precaris camps de concentració, tancats i vigilats per unitats policials i militars. Entre els més coneguts i importants destaquen: Argelers, el Barcarès i Sant Cebrià (al Rosselló), Setfonds (Tarn i Garona), Agde (Erau), Vernet (Arieja), Bram (Aude), Gurs (Pirineus Atlàntics) i Rieucros, el camp destinat a les dones (Losera). A més, un cert nombre d'espanyols va anar a parar també a determinades possessions franceses al nord d'Àfrica. Aquests camps, sobretot en els primers mesos després de l'arribada, presentaven unes condicions inadequades per allotjar la gent, de fet, en general en les primeres setmanes eren simples espais tancats amb filferrades i vigilats des de l'exterior. La mortalitat, en aquelles circumstàncies, serà important, sobretot entre els grups més dèbils de refugiats, com els ferits o els infants. Els republicans, a més, quan arribin trobaran un ambient marcat per la desconfiança i la improvisació, i dominat ràpidament per un polaritzat debat polític entre l'esquerra i la dreta al voltant de la conveniència d'allotjar-los. La presència al capdavant de l'Estat d'un Govern de caràcter frontpopulista no evitarà que la situació prengui de seguida aquest dramatismes.²¹

Davant d'aquestes circumstàncies, el Govern d'Édouard Daladier, inquiet també pel cost que suposava per a les arques estatals la presència d'aquesta gernació, permetrà a partir de l'abril del 1939 als estrangers entre 20 i 48 anys la possibilitat de ser reclutats en Companyies de Treballadors Estrangers (CTE), les quals amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial seran militaritzades i posades sota les ordres de les unitats de l'exèrcit francès en tasques de preparació de la defensa nacional. A banda d'aquesta opció, els exiliats republicans en van tenir d'altres: sortir dels camps de concentració en el cas que disposessin d'un contracte de treball, enrolar-se a la Legió Estrangera o bé en els anomenats Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers (RMVE) una vegada havia esclatat la guerra mundial i, finalment, a partir del juliol del 1939, sortir dels camps si es podia passar a dependre d'un familiar resident a França de forma regular i que no fos refugiat.²²

L'abril del 1940, poc abans que Alemanya envaís França, les estadístiques parlen d'uns 55.000 exiliats dins de les CTE, uns 40.000 col·locats pels serveis del Ministeri de Treball, uns 6.000 a la Legió Estrangera i als RMVE, i 3.000 exiliats considerats com a inhàbils i que seguien

als camps d'internament. Hi ha referències d'hospitalencs que van passar per les CTE o bé treballant amb contractes per a empresaris d'aquell país.

Després de la derrota francesa davant de l'exèrcit alemany, el juny del 1940, milers d'espanyols són fets presoners i acabaran als camps de concentració i d'extermini nazis disseminats per Alemanya, Àustria i Polònia. Molts d'altres perden la feina i han de tornar als camps d'internament francesos: Vernet queda reservat per als qui són considerats indesitjables o indiferents; a Rieucros hi van a parar els perillosos per a l'ordre públic, i a Argelers els qui poden ser útils per a l'economia nacional. A la França de Vichy, l'abril del 1941 els estrangers no aptes per al treball són concentrats als camps de Rivesaltes, per a famílies i menors de 18 anys; a Noé i Recebedou trobem els més grans de 60 anys, malalts o mutilats de guerra, i a Argelers i Gurs, la resta de casos. La indústria militar alemanya, però, necessita de bon començament mà d'obra per funcionar, en quantitats que s'elevaran de manera paral·lela a la manca d'obriers alemanys que s'incorporen a les unitats militars. A la zona de la França ocupada pels alemanys, ja a l'octubre del 1940 s'aprova una llei de treballs forçats sense sou per la qual els treballadors espanyols sense feina entre 18 i 55 anys seran obligats a treballar per als interessos alemanys, molts en la construcció de bases de submarins i balístiques. Aquesta tendència també s'imposarà molt ràpid a la França de Vichy, que aprovarà també una llei de treball obligatori per als refugiats, reiterant la norma anterior per la qual s'havien creat les CTE, que ara es transformaran en Agrupacions de Treballadors Estrangers (GTE, en les sigles en francès) i quedaran subjectes al Ministeri de Producció Industrial i Treball.

Aquesta política laboral s'anirà reiterant progressivament per part de les autoritats alemanyes perquè la necessitat de treballadors és cada vegada més urgent. Així, el 1942 els alemanys inicien de nou el reclutament forçat i molts dels acomiadats a les indústries franceses són reclamats pels serveis alemanys de mà d'obra. Alguns són destinats a construir fortificacions a França, mentre que d'altres són enviats a Alemanya. El febrer del 1943 s'amplia aquesta tendència amb la creació del Servei de Treball Obligatori (STO) i s'incrementa de nou el reclutament de treballadors espanyols. La peça clau de tot aquest muntatge laboral alemany és l'anomenada Organització Todt, un grup de construcció i enginyeria que va esclavitzar més d'un milió de persones en els països ocupats al servei de les necessitats d'infraestructures militars del règim nazi. Aquesta pressió, però, també va suposar un increment de les desercions, les fugides i les incorporacions a la Resistència francesa. El paper dels republicans catalans i espanyols a la Resistència fou molt destacat. Es calcula que hi prengueren part uns 12.000 republicans, més un seguit de col·laboradors i enllaços de tota mena, entre els quals hi van participar alguns hospitalencs.

En tot aquest període, les finestres d'oportunitat per poder marxar de França cap a altres països seran molt concretes. En primer lloc, els mesos fins que esclati la Segona Guerra Mundial i França sigui envaïda. Bona part dels exiliats que se'n van anar cap a Amèrica ho van fer abans de l'1 setembre de 1939, data en què els alemanys van començar la invasió de Polònia i van iniciar la contesa mundial. Fins a la invasió de França, el juny del 1940, els transports continuaran funcionant, però en nombre inferior i estaran sota l'amenaça dels submarins alemanys. La segona etapa s'obrirà breument a la França ocupada el setembre del 1940 quan es donarà l'ordre de sor-

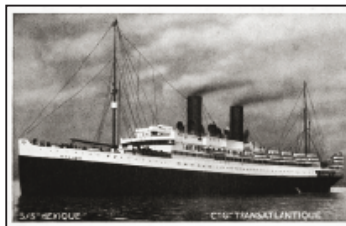
tida perquè els dirigents més destacats abandonin el país. Uns 3.000 aniran a la Unió Soviètica i uns centenars es dispersaran per altres zones del món. Al final de 1940, però, els nazis canvien de criteri i decideixen aplicar a la França ocupada una política restrictiva; busquen evitar que marxi cap espanyol susceptible de formar part d'una mà d'obra molt útil, gairebé esclava. Finalment, a mitjan de 1941, Vichy adoptarà uns criteris més flexibles quant a la sortida d'exiliats i admetrà la repatriació o també la sortida cap a Amèrica, amb l'única excepció de les persones per a les quals Madrid hagués sol·licitat l'extradició. En la pràctica, però, viatjar a Amèrica serà complicat, malgrat que un acord firmat prèviament amb Mèxic permetrà encara alguns transports abans que el desembre del 1942 les relacions entre el Govern mexicà i la França de Vichy es trenquin. De fet, ja el 20 de març de 1941 les autoritats col·laboracionistes franceses havien prohibit la sortida dels refugiats espanyols barons que tinguessin entre 17 i 48 anys, la qual cosa suposava el trencament de manera unilateral d'una part del pacte establert amb Mèxic. Més enllà d'aquest moment, les opcions legals d'abandonar França seran pràcticament nul·les fins al final de la Segona Guerra Mundial.

1.2.4 LA MARXA A AMÈRICA

La Guerra Civil Espanyola i la postguerra van generar una onada d'exiliats i, posteriorment, d'emigrats, primer cap a Europa (especialment a França, com ja hem vist) i el nord d'Àfrica, i immediatament després cap als països del continent americà, en especial cap a l'Amèrica Llatina, però també cap a altres destinacions, com la Unió Soviètica o Anglaterra. En primera instància la por a les represàlies del bàndol guanyador de la contesa va forçar l'èxode fora de les nostres fronteres, una part del qual aniria a parar finalment a Amèrica. Més tard, la repressió interna del règim franquista, la fam i la manca d'oportunitats a Espanya seguirien provocant un èxode de milers d'homes, dones i infants cap a aquell continent. Aquests moviments de persones comparteixen el mateix origen i tenen en comú, en un bon percentatge dels casos, un component familiar. Van marxar famílies senceres, bé de forma conjunta o bé en un degoteig que es dilatava més o menys en el temps,²³ a diferència del que havia succeït durant el segle XIX i primeres dues dècades del segle XX, quan l'emigració havia estat individual i predominantment d'homes joves i solters.²⁴

Una altra gran diferència respecte al període anterior, entre el 1882 i el 1930, és que les polítiques migratòries dels països d'acollida havien canviat. La crisi econòmica del 1929 havia afectat durament els països llatinoamericans i aquests havien decidit seguir els criteris marcats a la Conferència d'Estats Americans membres de l'OIT, celebrada el 1936 a Santiago de Xile, on es va introduir la noció dels criteris de conveniència nacional a l'hora de parlar d'immigració. Entre el 1936 i el 1945 aquests països, amb molt poques excepcions, van adoptar una sèrie de mesures de restricció i criteris de selecció de la immigració i van augmentar els elements de protecció de la població autòctona. Bona part dels països de destinació tradicional fins al moment, l'Argentina, Cuba, el Brasil o l'Uruguai, eren reticents ara a acceptar l'arribada de refugiats. Per contra, Mèxic

El Mexique, de la Compagnie Generale Transatlantique, un dels vaixells habituals de l'exili. S'esfondraria el juny del 1940 en xocar amb una mina.

Font: 1

sí que va acceptar l'arribada de refugiats, fins i tot abans de finalitzar la contesa. També la República Dominicana del dictador Leónidas Trujillo es va manifestar a favor, per motius molt particulars, d'acollir un bon contingent d'exiliats.

En els primers mesos després de la retirada, en general podem dir que van ser els refugiats de nivell social i professional més elevat els qui van poder marxar cap a l'altra banda de l'Atlàntic. Cal destacar, per exemple, els col·lectius de científics i intel·lectuals, i també els de determinats grups de professionals tècnics, com els enginyers, o de professions liberals, com els metges o els mestres. Els camperols i els obrers industrials sense qualificació no tenien recursos per sortir del país, tret que fossin líders destacats o membres de l'aparell polític o amb contactes que els afavorissin en els mecanismes organitzats per poder abandonar França.²⁵ Això va ser així perquè les autoritats de la República havien organitzat l'exili cap a Amèrica per mitjà de dos organismes rivals que obeïen a l'enfrontament entre el darrer cap de l'Executiu, Juan Negrín, i el líder del PSOE, Indalecio Prieto. D'aquesta manera, amb els fons econòmics de la República espanyola es constituïren, d'una banda el Servicio de Evacuación (també d'Emigración) de los Republicanos Españoles (SERE), creat entre el febrer i el març del 1939 a París, adscrit a Negrín i presidit per Pablo de Azcárate, i de l'altra, la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), fundada al juliol del 1939 per la Diputació Permanent de les Corts republicanes sota la presidència de Lluís Nicolau d'Olwer i la vicepresidència de Prieto. Tant aquest com Negrín van actuar amb criteris certament partidistes a l'hora de seleccionar les persones que volien emigrar a Amèrica.

La principal funció del SERE va ser ajudar els exiliats espanyols a França a emigrar a tercers països. Per a això va aplicar una selecció restrictiva en què pesaven criteris polítics (quadres polítics i sindicals i alts càrrecs de l'Administració) i professionals, a més de la simpatia o afinitat ideològiques amb una clara influència dels comunistes. El SERE va establir delegacions a les principals ciutats dels Departaments on es trobaven els camps d'internament. El SERE va ser el responsable del trasllat del 80% d'emigrats a Amèrica entre l'abril del 1939 i el juny del 1940. La delegació mexicana del SERE, anomenada Comitè Tècnic d'Ajuda als Refugiats Espanyols (CTARE), va ser molt activa mentre va existir; va donar suport als exiliats amb subsidis primer i després amb préstecs personals, inversions en empreses, altres establiments de treball i institucions escolars que encara avui perduren a Mèxic. Les oficines del SERE a França es van clausurar el maig del 1940, en part per les dificultats polítiques vinculades a l'orientació comunista que les

caracteritzava en un marc en què Hitler, enemic ja declarat de França, i Stalin havien signat el pacte germano-soviètic. Més enllà d'això, però, el SERE havia esgotat aleshores gairebé tots els seus recursos econòmics, els quals encara avui no es coneixen amb exactitud.²⁶

D'altra banda l'origen de la JARE es vincula a les dissensions que ja durant la guerra afectaven els sectors polítics que després conformarien l'exili. El fet clau que es relaciona amb la creació d'aquest segon organisme d'ajuda als refugiats republicans és la història del *Vita*, un iot comprat pel Govern de la República al final de la guerra amb vista a salvar el màxim nombre de béns possibles per tal de sufragar les necessitats posteriors dels refugiats. El vaixell va partir de França cap a Veracruz (Mèxic), on José Puche, per encàrrec de Negrín, l'havia d'esperar i recollir la càrrega que transportava. Però quan el vaixell va arribar, Puche encara no ho havia fet. El cap de l'escolta del carregament va decidir llavors consultar amb Indalecio Prieto, que sí que era allà, què feia amb la càrrega. Prieto es va adonar ràpidament de la importància tant del vaixell com de la càrrega, i de seguida va anar a parlar amb el president mexicà Lázaro Cárdenas de qui va obtenir autorització per custodiar i utilitzar els fons que transportava el *Vita*. Aquest fet va posar les bases per gestionar els recursos del *Vita* i va desencadenar de retruc el trencament definitiu entre els dos líders, Negrín i Prieto, i els seus grups corresponents dins del PSOE. Els vocals de la junta a la JARE representaven al PSOE (fracció prietista), Unió Republicana, Izquierda Republicana, ERC, UGT i CNT. Els comunistes no van designar cap representant i els bascos se'n van mantenir al marge. Prieto, que es faria càrrec de la delegació a Mèxic, seria en la pràctica l'home fort de la institució ja que la delegació oberta a París no trigaria a ser tancada després de l'ocupació alemanya. La política d'ajuda de la JARE es va iniciar, doncs, de forma tardana (en la pràctica, ja al principi de 1940). De la mateixa manera que el SERE, també a la JARE van privilegiar els criteris polítics i professionals a l'hora de concedir subsidis i sol·licituds d'embarcament cap a Amèrica, i es va fer notar una actitud discriminatòria en negatiu cap als comunistes i els negrinistes. Tampoc no es coneix amb exactitud la quantia dels fons que va arribar a administrar la JARE fins al final de 1942, i després la seva successora, la Comissió Administradora del Fons d'Auxili als Republicans Espanyols (CAFARE). Aquesta darrera entitat va quedar constituïda per una acord entre el Govern mexicà i les autoritats republicanes i amb els fons de la JARE per tal que les autoritats mexicanes poguessin custodiar-los i administrar-los. La propietat dels fons, però, continuava sent de la República a l'exili, i aquests es van retornar el 1945. De fet, aquest fou el patrimoni inicial amb què van comptar les institucions republicanes quan es van reconstituir a Mèxic l'agost del 1945.²⁷

Acabada la Segona Guerra Mundial, progressivament es va anar recuperant el corrent migratori cap a Amèrica, tant dels exiliats republicans que havien quedat atrapats a Europa com dels espanyols que volien fugir de la situació dins de les fronteres d'Espanya. En aquest últim cas, l'any 1948 va tenir una especial importància ja que, finalment, es van acabar eliminant les dificultats creades pel règim franquista:

El franquismo comprendió que la emigración a Ultramar permitía alimentar los sueños imperiales, librarse de los descontentos y aliviar la presión demográfica sobre los escasos recursos de una España incapaz de absorber la mano de obra desocupada, especialmente en el campo²⁸

Així, a partir de l'any 1948 era suficient justificar la crida d'un familiar o conegut de l'altra banda de l'Atlàntic o bé disposar d'un contracte de treball visat per un consolat espanyol per tal d'obtenir el passaport. La sortida de divises era lliure i es van signar convenis bilaterals amb països llatioamericans. L'any 1956 es va crear l'Institut Nacional d'Emigració, la missió del qual consistia a controlar les migracions i gestionar la documentació necessària. A més, l'adhesió d'Espanya aquell mateix any al Comitè Intergovernamental de Migracions Europees (CIME) va assegurar als emigrants sense prou mitjans el trasllat a Amèrica i una feina inicial d'acord amb les peticions de mà d'obra dels països destinataris. En aquest període el flux d'emigrants espanyols passarà de 7.000 persones anuals el 1946 a més de 60.000 el 1954, any en què començarà un lent declivi. A partir del 1960 assistim a un canvi de cicle de l'emigració espanyola, que a partir d'aleshores triarà Europa com a destinació preferent, i esdevindrà gairebé exclusiva des del 1965. A partir del 1962, el nombre de retornats espanyols d'Amèrica sobrepassarà al d'emigrats per primer cop des del 1946.²⁹

Entre el 1946 i el 1958 l'Argentina és la destinació principal dels emigrants espanyols a Amèrica (un 40%). Són les causes més importants d'aquest fet el creixement econòmic d'aquell país, el funcionament de les cadenes migratòries i la signatura d'un acord bilateral en matèria d'immigració. Darrere se situen Veneçuela, convertit en un país petroler, i el Brasil del desenvolupament industrial propiciat per l'òptima conjuntura internacional al mercat del cafè.³⁰

Cal advertir també la peculiaritat que va tenir durant molts anys l'exili en un continent tan allunyat físicament d'Espanya. No era el mateix estar a Europa, on la tornada o el retrobament amb la família era, com a mínim, factible, que a Amèrica, on en aquell moment la distància i el cost del viatge dificultaven bastant aquesta possibilitat.

Aquesta distància merament física coexistia, òbviament, per a la major part dels exiliats amb la impossibilitat de tornar al lloc d'origen. Fins que el franquisme no va relaxar la persecució i la repressió molts dels exiliats no van tornar a trepitjar Espanya, i molts no ho van arribar a fer mai, perquè els hi anava la vida. Un decret franquista d'octubre del 1954 permetia entrar i sortir del país els espanyols que, residint fora d'Espanya, obtinguessin un passaport expedit als consolats franquistes dels països corresponents. L'obtenció dels documents anava sempre acompanyada d'una minuciosa investigació de les sol·licituds. L'any 1959 es van afegir uns quants requisits més: sis anys com a mínim perquè els exiliats tinguessin aquesta consideració per part del règim ja que ara se'ls podia permetre l'entrada amb el passaport de la nova nacionalitat (en cas que ja l'haguessin obtinguda) i també s'eliminava el límit de 30 dies per a l'estada a Espanya. Però la disposició més important va ser la del 1969, per la qual prescrivien tots els delictes relacionats amb la Guerra Civil i s'eliminava la necessitat de sol·licitar als consolats espanyols del país de residència el permís per poder retornar a Espanya.³¹

Durant anys, doncs, els exiliats, tant a Europa com a Amèrica, celebraven el Nadal i l'Any Nou amb el desig que aquell any fos el de la caiguda de Franco per poder tornar a casa. A mesura que passaven els anys, molts es van adonar que quan això passés ells ja no hi serien a temps. Els fills, sobretot, constituïen un fort element d'integració en la vida de l'exiliat en el país d'acollida. De fet, n'hi ha que van poder tornar a trepitjar Espanya en algun moment, especialment al final

dels cinquanta i al principi dels seixanta, però ho feren en molts casos de visita i amb data de tornada perquè la vida i la família ja havien arrelat en un altre país. Per tant, el de la tornada definitiva, per a molts, va ser el dia que mai no va arribar.

També hi va haver gent que va retornar amb la intenció de quedar-s'hi, sobretot a partir dels anys setanta i al principi dels vuitanta, però es van topar amb dificultats en molts casos insalvables perquè es retrobaven amb un país diferent del que havien deixat molts anys abans, i això significava donar un pas i haver d'afrontar problemes semblants als de l'època de l'exili, però a l'inversa. Entre aquests casos també trobem gent que no es va acabar de readaptar a Espanya i van tornar al país d'acollida o bé van viure a cavall dels dos llocs mentre van poder.

Arribats a aquest punt només ens queda donar una petita ullada a la situació dels principals països d'acollida dels exiliats espanyols al continent americà, en especial dels qui al final de la dècada de 1930 van acollir els exiliats hospitalencs. Veiem les dificultats o les facilitats que van oferir els diferents territoris a l'emigració republicana i la magnitud de gent que hi va arribar.

1.2.4.1 El cas de Mèxic

Mèxic va ser el país que, de manera més oberta, va donar suport al Govern de la República durant la Guerra Civil. Una ajuda que va arribar tant des de l'àmbit diplomàtic com per l'ajuda material i, segurament el més important, pel refugi que es va donar als exiliats i a les autoritats republicanes a l'exili. De fet, ja en plena Guerra Civil, el Govern de Lázaro Cárdenas va acceptar un primer contingent d'uns 450 infants refugiats, dos dels quals eren de l'Hospitalet (tractarem aquest cas en profunditat a la segona part de la investigació).

Una vegada l'exili republicà a França va ser un fet, Mèxic va ser el primer país que va respondre a la crida del Govern francès per acollir els refugiats espanyols. Les expedicions d'aquest període es van iniciar al principi de l'abril de 1939 i no es veurién seriosament frenades fins el setembre d'aquell any per l'esclat de la Segona Guerra Mundial. Es calcula que Mèxic va poder acollir entre 20.000 i 21.750 exiliats, segons les fonts,³² uns 6.000 dels quals haurien arribat entre l'abril i l'agost del 1939.

Allà els republicans exiliats es van trobar amb el Govern presidit per Lázaro Cárdenas, càrrec que havia assumit el 1934 i que mantindria fins al 1940. Durant els anys del seu mandat, Cárdenas es va proposar d'una banda, realitzar la reforma agrària, pendent des de la redacció de la Constitució 17 anys abans, i de l'altra, millorar les condicions de la classe obrera i lluitar contra l'opressió dels monopolis estrangers. Sota el paraigua d'un fort intervencionisme estatal de caire nacionalista, va portar a terme bona part dels seus propòsits i va reformar el camp, la indústria, l'exèrcit i la burocràcia, va millorar les condicions dels obrers, va nacionalitzar els ferrocarrils i va expropiar la indústria petrolera. En política internacional, el principi fonamental del cardenisme va ser l'antiimperialisme que es va manifestar de manera clara amb les denúncies contra els sistemes feixistes i les seves actuacions, i també amb l'empara dels exiliats de la República espanyola.³³

Per tant, els republicans exiliats es van trobar amb un país en procés de creixement i modernització que ofería moltes possibilitats de millora professional i que els acollia, en general, amb simpatia. La presència a Mèxic de les delegacions del SERE i, després, de la JARE i el seu conti-

nuador, el CTARE, van garantir el que Dolores Pla ha definit com una *emigració organitzada i subvencionada*.³⁴ De fet, el procés endegat pel SERE i continuat després pels altres organismes per tal de seleccionar qui viatjaria a Amèrica va fer que durant anys els exiliats a Mèxic fossin considerats uns privilegiats: qui no tenia filiació política o sindical, o bé una xarxa de contactes sòlida, ho va tenir molt difícil per viatjar a Mèxic.³⁵

A Mèxic, a més, es van organitzar unes xarxes socials molt sòlides entre els exiliats. En el cas dels catalans, l'Orfeó Català de Mèxic, per exemple, o d'altres centres promoguts pels partits. També determinats cafès els van servir com a un punt de trobada per reorganitzar-se com una comunitat catalana modèlica, per mitjà de la qual podien trobar feina, habitatge, escola per als fills i un ambient propici per mantenir l'esperança de retornar a casa amb tota la família: les relacions personals es mantenien entre exiliats, i això podia garantir que, en el moment del retorn, tothom hi estaria interessat encara que hagués establert una relació personal amb un altre ja que aquest molt probablement estaria dins de les mateixes circumstàncies (un fet especialment important pels pares exiliats respecte dels seus fills i filles).

Lògicament, però, no tothom s'encabia dins d'aquests cercles, entre d'altres coses perquè molts van anar a parar més enllà de la capital, on quedava situat el nucli de tot aquest entramat. El món de l'exili a Mèxic és tan ampli que per força ha de ser molt variat. Hi hagué qui va rebutjar l'acció política i qui va decidir continuar militant amb més força, qui es va anar adaptant al nou país desdibuixant, de mica en mica, la imatge del país d'origen i qui, per contra, es va instal·lar durant molts anys en la provisionalitat, sense compromisos professionals ni físics amb el nou territori (per exemple, sense casa pròpia, anant de lloguer).³⁶

El flux de l'exili i l'emigració a Mèxic va seguir, amb alt i baixos, fins ben bé a mitja dècada de 1950, tot i que en menor mesura que a d'altres països americans.

1.2.4.2 El cas de l'Argentina

Quan acaba la nostra Guerra Civil, l'Argentina compta ja amb una gran colònia espanyola. De fet, era una colònia l'origen de la qual es remuntava fins a mitjan segle XIX i que havia adquirit un pes molt important dins la societat d'aquell país. Així, l'any 1914 el 30% de la població argentina eren estrangers, dels quals un de cada tres era d'origen espanyol;³⁷ de tota manera, la dècada més forta per a la immigració espanyola es va situar entre el 1920 i el 1930, quan el 70% dels immigrants eren originaris de la península ibèrica.³⁸

L'Argentina era un dels països que més atreia els exiliats espanyols després de la guerra. Tenia fama de país avançat i Buenos Aires exercia una indubtable atracció com a capital moderna, la ciutat més europea d'Amèrica, per a alguns. De fet, la colònia espanyola establerta en el país havia divulgat durant anys i de diverses maneres les característiques de l'Argentina (per carta, durant les estades, o bé en el retorn).

Al final de la dècada de 1930, però, el Govern argentí es mostrà reticent a una entrada en grup d'exiliats espanyols, i encara més a una immigració indiscriminada. En general, aquest país ja havia endurit els requisits d'entrada durant els anys posteriors a la crisi econòmica del 1929, i a partir del 1936 les autoritats, preocupades pel possible ingrés de ciutadans espanyols que con-

sideraven indesitjables, fent referència al perill ideològic que podien significar, van posar noves traves a la immigració al llarg dels següents anys.³⁹ Tot i això, durant la Guerra Civil la política argentina de neutralitat no va respondre tant a una compatibilitat ideològica amb els postulats franquistes com a una adaptació als compromisos de la Gran Bretanya, artífex del Comitè de No Intervenció en la guerra espanyola... i principal client econòmic argentí.⁴⁰

En la pràctica, però, tal com explica Dora Schwarzstein, “la Argentina preferí un proceso de ‘infiltración’ antes que admitir abiertamente a una cantidad de personas que huían de Europa ante el avance de los totalitarismos”.⁴¹ A diferència dels contingents oficials admesos a Mèxic, a l’Argentina el procés d’arribada d’exiliats republicans “fue una empresa eminentemente individual, llena de anécdotas y aventuras”.⁴² Només hi ha dues excepcions. D’una banda, la dels ciutadans bascos, que eren catòlics conservadors i amb una colònia prèvia a l’Argentina petita però influent econòmicament, social i política. L’altra excepció va ser la del vaixell *Massilia*, que el 5 de novembre de 1939 va desembarcar uns 50 republicans que anaven cap a Xile. Aquest grup va poder recalar a Buenos Aires gràcies a una eficaç campanya de propaganda favorable que havia orquestrat el director del diari *Crítica*, Natalio Botana, i de la qual en va assumir les despeses.⁴³

Schwarzstein anomena com a *període de portes tancades* el que va del 1933 al 1950. En aquests anys per entrar a l’Argentina calia recórrer a algun d’aquests mètodes: les cartes de crida; la infiltració il·legal a través d’altres països limítrofs; la compra de visats de trànsit a consolats com Bolívia, Xile, el Paraguai, el Brasil o en ciutats europees, o bé amb visats de turista. Una vegada dintre, però, la llei argentina era molt més tolerant en el moment de legalitzar la situació dels il·legals.⁴⁴

En el període que va de final de 1938 al principi de 1940 van arribar a l’Argentina els primers exiliats procedents de França. A partir de la fi de la Segona Guerra Mundial també van arribar exiliats republicans decebutos perquè el desenllaç de la contesa no va comportar la caiguda de Franco. Quan parlem estrictament d’exiliats, Schwarzstein calcula que a l’Argentina en van arribar uns 2.500. Més endavant s’hi van afegir els perseguits econòmics i polítics de la península. Finalment, a partir de 1948 l’Espanya franquista i l’Argentina de Perón van signar el Conveni sobre Migració, document bilateral que va suposar que “la inmigración española creció de un modo considerable a partir de ese momento”.⁴⁵

A l’Argentina, els republicans van trobar una acollida càlida per part de la població, malgrat les dificultats d’entrada i els comentaris de preocupació d’alguns diaris de caire conservador. De fet, la Guerra Civil s’havia viscut amb intensitat i apassionament, i en bona part la colònia espanyola es va mobilitzar i solidaritzar a favor dels republicans, tot i que els presidents conservadors del país van apressar-se a reconèixer el Govern de Franco i van intentar impedir que els exiliats entressin al país. Tot i la solidaritat de la colònia espanyola que hi estava preestablerta, entre la qual hi havia també persones no simpatitzants de la República, els exiliats van cultivar una personalitat pròpia d’emigrants forçats per la derrota. Aquesta identitat va acabar esdevenint ideologia de família.⁴⁶ El període de formació de la comunitat republicana espanyola a l’Argentina va coincidir, en part, amb els dos primers governs peronistes, entre el 1945 i el 1955. Això es va convertir en una experiència complexa i contradictòria, ja que molts començaven a viure els primers anys d’una

certa estabilitat econòmica i personal després de la incertesa de l'exili, però ara es trobaven amb un govern la ideologia del qual tenia molts punts en comú amb el règim de Franco.⁴⁷

En els primers 10 anys, fins a la signatura de l'acord bilateral entre els dos països l'any 1948, a l'Argentina van anar a parar

“una alta proporción de intelectuales, profesores universitarios, hombres de letras, médicos, periodistas y artistas, así como exautoridades del gobierno republicano y altos dirigentes políticos. En menor medida llegaron a la Argentina, sobretodo desde otros países hispanoamericanos, militantes políticos de base pertenecientes a sectores medios o bajos de la población”⁴⁸

Tenint en compte el perfil de l'Hospitalet com a ciutat d'immigració, amb una base obrera en general de mitja o baixa qualificació, només l'última part d'aquesta descripció ens deixa una esclatxa per poder trobar algun hospitalenc exiliat a l'Argentina.

Més endavant, la signatura del Conveni sobre Migració va fer canviar aquest perfil. Es tractava ara d'un immigrant amb certes possibilitats econòmiques i capacitació tècnica, a més d'exigències físiques, ideològiques, religioses, professionals, morals i d'antecedents policials.⁴⁹ Les xifres, a partir del 1946 i, sobretot, del 1948 es disparen. Durant el 1950 s'arriba a cotes de 60.000 emigrats d'origen espanyol anuals, i a partir d'aleshores, al llarg de la dècada les xifres comencen a davallar, en part perquè el peronisme va començar a aplicar unes polítiques restrictives en l'enviament de diners a l'estranger i això va fer que els immigrants no poguessin enviar diners a casa, i en part també perquè van aparèixer noves destinacions a Europa.⁵⁰

1.2.4.3 El cas de la República Dominicana

La República Dominicana va ser un dels pocs països, amb Mèxic i Xile, que el juliol del 1938 durant la Conferència d'Evian va mostrar interès d'acceptar exiliats al seu territori. Els historiadors sostenen que una de les raons de la dictadura de Leónidas Trujillo per acceptar aquests refugiats era la necessitat de donar un cop d'efecte davant de la societat internacional per tal d'esborrar la memòria de la matança que el 1937, al nord-est del país, el règim havia comès contra uns 12.000 haitians. També va influir, però, la política trujillista de poblament del territori a través de colònies de mà d'obra blanca.⁵¹

El país de Trujillo presentava sobretot una bona perspectiva per a la colonització agrícola, amb innumerables espais geogràfics propicis per al desenvolupament agrícola ja que encara no estaven aprofitats. Davant la bona predisposició de les autoritats dominicanes, els primers refugiats van arribar al final de 1938 i al principi de 1939. Eren persones que emigraven pels seus propis mitjans i que es van inserir ràpidament a la societat dominicana; cal tenir en compte que bona part eren intel·lectuals i tècnics i van acabar ocupant llocs en diferents organismes estatals. Més endavant, el SERE va organitzar els transports col·lectius d'exiliats, amb una especial incidència entre els anarquistes ja que, per motius ideològics, molts es van veure rebutjats i no van poder anar a d'altres destinacions d'Amèrica Llatina més desitjades. El país va acollir un nombre important d'hospitalencs, molts dels quals, efectivament, eren d'ideologia anarquista.

Font: I

El Winnipeg va ser el vaixell triat per Pablo Neruda per portar més de 2.000 exiliats a Xile el 1939.

A la República Dominicana van arribar set grans embarcaments de refugiats entre el 7 de novembre de 1939 i el juliol del 1940. No s'ha pogut determinar el nombre exacte de refugiats que hi van arribar. La xifra que sembla més raonable és la que afirma que no van superar els 3.000 refugiats;⁵² hi ha d'altres fonts, però, que eleven la xifra entre un i dos centenars més, la qual cosa podria situar la xifra total d'exiliats (afegint els viatges individuals, fins i tot posteriors) entre 3.200 i 3.400 persones. La majoria van ser enviats, només arribar als ports, a colònies agrícoles distribuïdes pel país, tot evitant així que els espanyols es poguessin instal·lar pel seu compte a les ciutats, on no hi havia mitjans de vida possibles per a tanta gent. Les condicions de negociació entre les autoritats dominicanes i els responsables del SERE van ser sempre difícils per les exigències econòmiques locals i, també, perquè s'incomplien.

La situació econòmica que es vivia al camp dominicà, les dificultats d'adaptació dels refugiats espanyols perquè no estaven preparats per al treball agrícola (només un 5% pertanyia al sector professional agropecuari), les diverses malalties que van patir i la carència inicial de subvencions van complicar molt la situació dels exiliats a la República Dominicana. Primer el SERE i després la JARE van intentar minimitzar aquests problemes amb subsidis econòmics i proveïments de mitjans de producció agrícola. Les ajudes, però, s'acabarien el 1943, després que aquest darrer organisme decidís que la millor solució era ajudar els exiliats a reemigrar a un país de l'entorn. A banda d'aquestes dificultats econòmiques i de feina, la situació en un país com la República Dominicana, governat pel dictador Leónidas Trujillo, va suposar un obstacle afegit per a la vida dels republicans. Malgrat que en un primer moment fins i tot hi va haver mostres d'agraïment per haver-los acollit, el cert és que les bones relacions van durar poc temps. Per tot plegat, els intents dels republicans d'abandonar aquest país per marxar a un altre lloc del continent no es van fer esperar. Les colònies agrícoles es van anar abandonant de manera progressiva en bona part dels casos. Al principi de 1943 només quedava una tercera part dels exiliats, i el 1945 en quedaven poquíssims a l'illa, tan sols els qui havien obtingut una bona ocupació i no xocaven amb la dictadura de Trujillo, potser uns centenars.⁵³

1.2.4.4 El cas de Xile

Xile va ser un altre dels països del continent americà que més favorablement va acollir els exiliats republicans. Això va ser així perquè l'octubre del 1938 va guanyar les eleccions

presidencials un Front Popular amb afinitat ideològica amb la causa republicana. Qui exercia de president, Pedro Aguirre Cerda, va atendre els requeriments d'una sèrie de persones que volien acollir al país republicans espanyols que es trobaven en adverses condicions als camps de refugiats francesos. La persona més influent d'aquest grup va ser el poeta Pablo Neruda, a qui Aguirre va acabar nomenant Cònsol Especial per a la Immigració Espanyola a París. El poeta s'hi va traslladar l'abril del 1939 per preparar l'enviament més important de refugiats al seu país i que, poc temps després, s'embarcarien a bord del *Winnipeg*, un vaixell que esdevindria gairebé mític en la memòria de l'exili.

Xile acabava de viure una campanya electoral molt polaritzada entre les esquerres i les dretes, amb confrontació clara i molta tensió política. La coalició guanyadora aglutinava un grup ampli i heterogeni de forces d'esquerres, des dels radicals fins els comunistes, i es va formar un govern presidit pel radical Pedro Aguirre. Aquest, però, pertanyia al sector més moderat del seu partit i pel que fa a la política interior va estar molt interessat a marcar distàncies amb les postures del Partit Comunista Xilè. Així, per exemple, l'abril del 1939 Xile va reconèixer el Govern franquista.⁵⁴ La forta divisió política del país també es va deixar notar en el debat sobre l'obertura de les fronteres xilenes a l'acolliment dels refugiats, especialment amb la tasca de Neruda i el contingent que va aconseguir d'embarcar, entre 2.300 i 2.500 espanyols.

El debat sobre l'obertura de Xile a l'emigració espanyola es va deixar sentir tant a la premsa com al Congrés del país, especialment entre l'abril i l'agost del 1939, els mesos en què van tenir lloc els preparatius de l'expedició de Neruda. També consten pressions del règim franquista durant tot el procés.⁵⁵ Tot plegat va servir per frenar l'esperit inicial d'acolliment massiu de republicans espanyols, i finalment es va limitar molt l'entrada i es van imposar uns criteris força restrictius: les persones que entressin havien de tenir la menor càrrega política possible, havien de procedir de sectors professionals adequats al mercat laboral xilè, i preferiblement havien de ser bascos perquè tenien fama de treballadors, religiosos i moderats políticament. Les fonts parlen que entre 3.200 i 3.500 exiliats van ser acollits per Xile entre el 1939 i el 1951, dels quals més de dues terceres parts, com ja he comentat, van arribar a bord del *Winnipeg*.⁵⁶ L'emigració republicana a Xile va estar formada, majoritàriament, per camperols, pescadors, obrers i artesans, a més d'un grapat de professionals liberals.⁵⁷ Tres casos relacionats amb l'exili hospitalenc tenen a veure amb aquest país.

Els refugiats a Xile, però, van rebre una bona acollida, que va anar més enllà d'episodis multitudinaris com l'arribada del *Winnipeg*, el 2 de setembre de 1939 a Valparaíso i, després, a Santiago. Els exiliats, en general, recorden que tant els xilens com els espanyols residents els van oferir ajuda i feina.⁵⁸

El paper de Xile com a país acollidor d'exiliats va tenir un cert pes, però en canvi com a destinació per a l'emigració econòmica posterior a la Segona Guerra Mundial va tenir menys importància. Només un petit tant per cent dels espanyols que van marxar llavors al continent americà ho van fer a aquest país. Entre aquests, però, hi va haver una família hospitalenca.

1.2.4.5 El cas de Veneçuela

Veneçuela va passar en mig segle de ser un país agroexportador a petrolier. Durant la culminació d'aquest procés de transició va ser quan van arribar els exiliats republicans, que poc temps després, l'any 1945, es van trobar amb un cop militar. A Veneçuela van arribar majoritàriament exiliats bascos i professionals sanitaris —especialment metges— però també arquitectes i mestres. En definitiva, la política migratòria veneçolana d'aquests anys es va traçar a partir de la Llei d'Immigració i Colonització de 1936 que tenia un caràcter molt selectiu des d'un doble punt de vista: ideològic, per evitar la infiltració del comunisme, i econòmic ja que es volien professionals que ajudessin a resoldre els innumerables problemes sanitaris, econòmics i urbanístics del país.⁵⁹

El Govern d'Eleazar López Contreras mantenia recels cap a la República, però en el cas del col·lectiu basc la influència exercida pels jesuïtes i per famílies d'aquesta nacionalitat residents al país va aprimar els recels amb arguments basats en la seva afinitat ideològica —catòlics, anticomunistes i conservadors.⁶⁰ Pel que fa als metges, l'any 1936 Veneçuela va començar a crear una estructura organitzativa per a la salut pública, per mitjà del Ministeri de Sanitat i Assistència Social, i això va impulsar la contractació dels primers metges des de diferents ministeris. Cal destacar que entre el 1936 i el 1940, els funcionaris del ministeri sanitari veneçolà van donar suport a la política d'immigració selectiva de metges exiliats per la Guerra Civil Espanyola, amb qui en molts casos havien mantingut abans diferents tipus de contactes acadèmics i professionals. Es calcula que entre metges i infermeres van arribar a Veneçuela uns 135 espanyols exiliats, entre els quals hi havia un hospitalenc.⁶¹ A Veneçuela el nombre total de refugjats no va passar d'uns 400.⁶²

Al cap d'un temps, però, van anar arribant més espanyols. Alguns procedien de les primeres destinacions a l'exili, és a dir, eren reemigrats, sobretot de la República Dominicana. Més important, sens dubte, va ser el flux d'emigrants econòmics arribat després del parèntesi de persecució de la immigració irregular al país entre els anys 1949 i 1951. Llavors Veneçuela es va tornar a obrir i es va convertir en la segona destinació més atractiva per als emigrants espanyols en aquell continent, després de l'Argentina. Es calcula que entre el 1951 i el 1958 hi van entrar uns 200.000 espanyols, en bona part d'origen gallec i canari.⁶³

1.2.4.6 D'altres països: l'Equador, el Brasil i els Estats Units

L'Equador va allotjar pocs republicans, la majoria de pas, més o menys perllongat, cap a d'altres països americans. En aquest estudi, però, es planteja com un escenari important perquè està relacionat amb uns quants casos d'exiliats hospitalencs que hi van arribar per mitjà d'una fundació d'ajuda als republicans espanyols que havia creat l'escriptor nord-americà John Dos Passos.

El Brasil i els Estats Units tenien un punt en comú que dificultava l'adaptació dels espanyols, i és que en cap dels dos països es parlava castellà (si més no, de manera majoritària). A banda, les polítiques migratòries d'aquests dos països en aquells anys eren ben diferents.

El Brasil serà una destinació significativa només de l'emigració econòmica de l'Espanya franquista; com a destinació per als exiliats al final de la guerra tindrà un pes més aviat anecdòtic.⁶⁴ El país va recollir sobretot una part important del flux migratori dels espanyols que cercaven un

millor futur econòmic i/o una fugida de l'Espanya franquista en el lapse que va del 1946 al 1958. En aquests anys, gairebé l'11% dels emigrants espanyols al continent americà van anar a parar al Brasil, que es va convertir en la tercera destinació en aquell continent, al darrere de l'Argentina i Veneçuela.⁶⁵ Durant aquest període la indústria brasilera viu una notable expansió i la demanda de treballadors queda notablement modificada: a partir d'aleshores la mà d'obra qualificada serà la que més es valorarà. La indústria que més va créixer va ser l'automobilística, però també ho van fer d'altres, com la construcció. En aquest context, cap al final de la dècada de 1940 va començar a formar-se una onada d'emigrants formada per obrers més especialitzats, amb motivació econòmica i/o política que volien marxar d'Espanya. A la dècada de 1950 es calcula que van anar cap al Brasil uns 120.000 espanyols, un nombre que s'aniria reduint dràsticament a la dècada de 1960.⁶⁶ Actualment, es pot accedir telemàticament a les fitxes consulars de qualificació d'aquests immigrants, que han aportat valuosa informació a aquesta investigació i ens han permès localitzar 69 emigrants hospitalencs d'aquests anys.

D'altra banda, els Estats Units van adoptar una política migratòria molt restrictiva pel que fa a l'acolliment d'exiliats espanyols i pràcticament només van ser admesos intel·lectuals i científics reconeguts o que començaven a ser-ho.⁶⁷ Malgrat tot, també es van donar casos d'exiliats que, tard o d'hora, van poder travessar la frontera (especialment la que separa els Estats Units de Mèxic). El pas d'un país a l'altre es feia, en la majoria de casos, de manera clandestina, però això els permetia finalment arribar als Estats Units, regularitzar la situació i establir-s'hi. Tot i les característiques del perfil que acabem de descriure, he de dir que en aquest país he localitzat també tres casos relacionats amb hospitalencs.